

योऽपेक्ष्य सिध्यते भावः सोऽसिद्धोऽपेक्षते कथं ।

अथाप्यपेक्षते सिद्धस्त्वपेक्षास्य न युज्यते ॥ ११

यो ह्यपेक्ष्यो भाव इन्धनाज्ज्ञं भावमपेक्ष्य सिध्यति सोऽसिद्धो वेन्धनमपेक्षते सिद्धो वा । यद्यसिद्धस्तदासिद्धत्वात् खरधिपाणवन्नेन्धनमपेक्षते । अथ सिद्धः [Tib. 82a] सिद्धत्वात्किमस्येन्धनापेक्षया । न किं सिद्धं पुनरपि साध्यते वैषय्यात् । एवमिन्धनेऽपि 5 वाच्यं ॥ तस्मान्नाप्तोन्धनयोः परस्परपेक्षया वैगपय्येन वा सिद्धिरिति ॥ यतश्चैवं तस्मात् ।

अपेक्ष्येन्धनमग्निं ।

अथ स्यादनपेक्ष्याग्निस्तर्हि भविष्यतीति । एतदपि न युक्तमित्याहुः ।

नानपेक्ष्याग्निमिन्धनं ।

अन्यत्प्रतिषेधादहेतुकत्वप्रसङ्गाच्च ॥

10

यथा चाग्निपेक्ष्य यानपेक्ष्य वेन्धनं न संभवति । एवमिन्धनमपीत्याहुः ।

अपेक्ष्येन्धनमग्निं न नानपेक्ष्याग्निमिन्धनं ॥ १२

एतज्ज्ञानत्तरमेव गतार्थत्वात् पुनरुच्यते ॥

अत्राहुः । किमनयास्माकमतिमूर्द्धनेति कया प्रयोजनं । ये⁽⁵⁾ वप ब्रून्तो यस्मादग्निनेध्य-

1) दॅस'सो' सङ्क्ष' अशुस' गन' यिद'स। दे' म'शुस'द' हे'ल्ल' सङ्क्ष।
डे'ल्ल' शुस'स' सङ्क्ष' मेस' द। दे' दे' सङ्क्ष'मर' मे'रेण'स'॥

2) मे'र'ल' सङ्क्ष'सदि' मे' मे'र'र'। मे'र'ल' म'सङ्क्ष' मे' य'र' मे'र'। मे'ल' सङ्क्ष'सदि' मे'र' मे'र'र'। मे'ल' म'सङ्क्ष'सदि' मे'र' य'र' मे'र'॥ Variantes aux pādas impairs: me med-de . . . gin med-na.

3) gata = गो'सर'वर'स'.

4) Voir ci-dessus p. 68, n. 5. — द्रुद'स' मे'द'द'स'मे'.

5) Mas ye dhāraṇtu yayam. Le tibétain a seulement वि'स'उण' दे' = ra-yam eva ...

मानमिन्धनं प्रत्यक्षत उपलभ्यते तस्मात्ते एवाग्नीन्धने इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं [63a]
यथाग्निन्धनं दहेत्⁽¹⁾ । पद्वीन्धनेग्निः संभवत्त इन्धनं दहेत्⁽²⁾ । न तु संभवतीत्याह ।

यथाच्छ्वेन्यतो नाग्निन्धनेग्निर्न विद्यते ।

इन्धनव्यतिरिक्तातावत्कुतश्चिदन्यतोऽग्नेरागमनं नास्ति तस्यादृष्टत्वात् । निरिन्ध-
नस्य चाहेतुकस्याग्नेरागमनाभावात्⁽³⁾ । सेन्धनस्य चागमने प्रपञ्चनाभावात् । तत्रापि चेन्धने
तुल्यपर्यनुयोगात्⁽⁴⁾ । यनवस्याप्रसङ्गाच्च । यथाच्छ्वेन्यतो नाग्निः [Tab. 62b] ॥ तवेन्धने
ऽप्यग्निर्न संभवति तत्रानुपलभ्यमानत्वात् ॥

यद्य स्याद्विद्यमानस्यापि मूलोदकादिवदभिव्यञ्जकप्रत्ययवैकल्यात्पूर्वगनुपलभ्य-
मानत्वं । यद्विनिर्घर्षणादभिव्यञ्जकप्रत्ययसंभवात्तु यथादुपलब्धिर्गिति । इमेव तावत्सं-
10 प्रधार्यति ॥ किं पुनर्मूलोदकादीनामभिव्यञ्जकैः प्रत्ययैः क्षिप्यत इति । तत्र स्वद्वयं
तावन्न क्षिप्यते विद्यमानत्वात् । यमिव्यक्तिः क्षिप्यत इति चेत् । केममभिव्यक्तिर्नाम ।
प्रकाशतेति चेत् । एवं तर्हि सैव क्षिप्यते पूर्वमविद्यमानत्वादस्याः । सत्कार्पवादस्यागद्यैवं
ज्ञापतेऽभिव्यक्तैः पूर्वमविद्यमानत्वात्पद्याच्च भावात् । स्वद्वयस्य चोत्पत्तिप्रत्ययनिरूपेत्-
त्वात्तदुपपन्नदभिव्यक्तिप्रत्ययसामपेक्षतापि न स्यात्⁽⁵⁾ ॥

15 यपि चेपमभिव्यक्तिरभिव्यक्तस्य वा भावस्य परिकल्प्येतानभिव्यक्तस्य वा । तत्र
तावन्नदभिव्यक्तं तस्मादभिव्यज्यते तस्याभिव्यक्तिवैपर्य्यात् । यनिष्टदोषप्रसङ्गाच्च । पन-
भिव्यक्तमपि नाभिव्यज्यते उपपन्नद⁽⁶⁾भिव्यक्तत्वादित्येवमभिव्यक्तिर्न संभवति ॥

1) Ajouter d'après le tibétain: [na tu dahatī.tathā] yadāndhane ...

2) यङ्ग'द्वेद' यङ्ग'य'म'म'सु'दस'य'.

3) हु'द'हु'य'सै'य'.

4) Voir la discussion de l'athiryaṅgi (म'द्वे'य'य'य'य'य'), Dodbica-
ryāṅ. IX. 133 et suiv.

5) म'द्वे'य'य'य'य'य'य'य'य'य'य'य'य'.

अद्यापि स्याद्विद्यमानस्यैव प्रत्ययैः स्थौल्यं क्रियत इति ॥ एवमपि यदेव [63b]
 स्थौल्यं पूर्वं नास्तीति तदेव क्रियत इति [Tib 83a] कुतः स्थौल्यपा[द]नमभिव्यक्तिः ।
 सौन्दर्यस्य च निर्देष्टुं कस्यासंभवात्कस्य स्थूलतापादनादभिव्यक्तिः स्यादिति । तदेवं सर्वथा
 इन्धनेऽग्नेर्न संभव इतीन्धनेऽग्निर्न विद्यते । न चाविद्यमानाग्निनेन्धनस्य दहनमुपग्रापते ।
 इत्यसत्यमेवेतदुपलभते भवान् ॥

6

अपि च यथा पूर्वं गतागतगम्यमानानां ह्रयणमुक्तं ।

अत्रेन्धने शेषमुक्तं गम्यमानगतागतैः ॥ १३

अग्निनेन्धनं दह्यमानमुपलभ्यत इत्यत्रेन्धनप्रस्तावे शेषं ह्रयणं गम्यमानगतागत-
 ह्रयणेन समं वेदितव्यं । उक्तपाठविपर्ययेण ।

दग्धं न दह्यते तावद्दग्धं नैव दह्यते ।

10

दग्धादग्धविनिर्मुक्तं दह्यमानं न दह्यते ॥

इत्यादिना । यत एवमत्रो नास्त्यग्निनेन्धनस्य दहनमिति वेदितव्यं ॥

इदानीं यथोपपादितमर्थं निगमयन्नाह ॥

इन्धनं पुनरग्निर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवात्प्राग्नाविन्धनानि न तेषु सः ॥ १४

15

1) རྒྱལ་མ་ཉིད་.

2) Les Mss portent *sthaulyasya*, mais le tibétain རྒྱལ་མ་ཉིད་.

3) *āpādāna* = རྒྱལ་མ་.

4) མེ་ནི་གཞན་ལས་མེ་ཁོང་ལྟེ། མིང་ལས་མེ་ནི་ཡོད་མ་ཡིན། དེ་པའིན་
 མིང་གི་ལྷན་མ་ནི། མོང་དང་མ་མོང་པགོམ་པས་ཐུན།

5) Voir Chap. II. 1.

6) Voir Chap. VII. 15.

7) མིང་ཉིད་མེ་ནི་མ་ཡིན་ཏེ། མིང་ལས་གཞན་ལས་མེ་ཡོད་མེད། མེ་ནི་
 མིང་དང་ལྷན་མ་ཡིན། མེ་ལ་མིང་མེད་དེད་དེ་མེད། — *Cité ad XVI. 2.*

मानमिन्धनं प्रत्यक्षत उपलभ्यते तस्मात्ते एवामिन्धने इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं [63a]
यद्यग्निरिन्धनं दहेत्⁽¹⁾ । यदीन्धनेग्निः संवेत्स इन्धनं दहेत् । न तु संभवतीत्याह ।

यद्यग्निरिन्धनं नाग्निरिन्धनेग्निर्न विध्यते ।

इन्धनव्यतिरिक्तातावत्तुल्यशिद्यतोभिरेगमनं नास्ति तस्यादृष्टत्वात् । निरिन्ध-
नस्य चाहेतुकस्याग्निरागमनाभावात् । सेन्धनस्य चागमने प्रयोजनाभावात् । तत्रापि चेन्धने
तुल्यपर्यनुयोगात्⁽²⁾ । यन्वस्याप्रसङ्गाच्च । यद्यग्निरिन्धनं नाग्निः [1b. 82b] ॥ तथेन्धने
ज्यग्निरिन्धनं संभवति तत्रानुपलभ्यमानत्वात् ॥

यद्य स्याद्विद्यमानस्यापि⁽³⁾ मूलोद्कादिवदभिव्यक्तप्रत्ययवैकल्यात्पूर्वमनुपलभ्य-
मानत्वं । अर्पणनिर्घर्षणादभिव्यक्तप्रत्ययसंभवात् पश्चादुपलब्धिर्गति । इदमेव तावत्सं-
10 प्रघर्षति ॥ किं पुनर्मूलोद्कादीनामभिव्यक्तैः प्रत्ययैः कियत इति । तत्र स्वल्पं
तावन्न क्रियते विद्यमानत्वात् । यमिव्यक्तिः कियत इति चेत् । केयमभिव्यक्तिर्नाम ।
प्रकाशतेति चेत् । एवं तर्हि मैव क्रियते पूर्वमविद्यमानत्वादस्याः । सत्कार्यत्वादप्यागमैवं
ज्ञाप्यतेऽभिव्यक्तेः पूर्वमविद्यमानत्वात्पश्चाच्च भावात् । स्वल्पस्य चोत्पत्तिप्रत्ययनिर्णय-
त्वात्खण्डपुष्पवदभिव्यक्तिप्रत्ययसापेक्षतापि न स्यात्⁽⁴⁾ ॥

15 अपि चेयमभिव्यक्तिरभिव्यक्तस्य वा भावस्य परिकल्प्येतानमिव्यक्तस्य वा । तत्र
तावत्तदभिव्यक्तं तत्राभिव्यच्यते तस्याभिव्यक्तिवैषम्यात् । अग्निष्टोत्रप्रसङ्गाच्च । अग्न-
मिव्यक्तमपि नाभिव्यच्यते खण्डपुष्पवद⁽⁵⁾ निमिव्यक्तत्वादित्येवमभिव्यक्तिर्न संभवति ॥

1) Ajouter d'après le tibétain: [na tu dahati, tathā] yadindhane ...

2) यक्ष्म'क्षे'न' यक्ष्म'म'स'क्ष्म'द'स'स'.

3) छ'द'द'द'द'स'क्षे'न'स'.

4) Voir la discussion de l'abhiśyakti (सर्व'म'द'ग'स'स'), Bodhicaryā. IX. 133 et suiv.

5) सर्व'म'द'ग'स'स'स'स'स'स'स'स'स'.

अथापि स्याद्विद्यमानस्यैव प्रत्ययैः स्थौल्यं⁽¹⁾ क्रिपत इति ॥ एवमपि यदेव [63b]
 स्थौल्यं पूर्वं नास्तीति तदेव क्रिपत इति [Tib. 83a] कुतः स्थौल्यपा[द]नमभिव्यक्तिः ।
 सौन्दर्यस्य⁽²⁾ च निर्दुत्तुकास्यासंभवात्वास्य स्थूलतापादनादभिव्यक्तिः स्यादिति । तदेवं सर्वथा
 इन्धनेऽग्नेर्न संभव इतीन्धनेऽग्निर्न विद्यते । न चाविद्यमानाग्निनेन्धनस्य दहनमुपपन्नपते ।
 इत्यसत्यमेवैतदुपलभते भवान् ॥

5

अपि च यथा पूर्वं गतागतगम्यमानानां ह्रपणमुक्तं ।

अत्रेन्धने शेषमुक्तं गम्यमानगतागतैः⁽⁴⁾ ॥ १३

अग्निनेन्धनं दह्यमानमुपलभ्यत इत्यत्रेन्धनप्रस्तावे शेषं ह्रपणं गम्यमानगतागत-
 ह्रपणेन समं वेदितव्यं । उक्तपाठविपर्ययेण ।

दग्धं न दह्यते तावदग्धं नैव दह्यते ।

10

दग्धादग्धविनिर्मुक्तं दह्यमानं न दह्यते⁽⁵⁾ ॥

इत्यादिना । यत एवमतो नास्त्यग्निनेन्धनस्य दहनमिति वेदितव्यं ॥

इदानीं पथोपपादितमर्थं निगमयन्नाह⁽⁶⁾ ।

इन्धनं पुनरग्निं नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्राविन्धनानि न तेषु सः⁽⁷⁾ ॥ १४

15

1) རགས་པ་ཉིད་.

2) Les Mss. portent *sthaulyasya*, mais le tibétain ལ་པ་ཉིད་.

3) *āpādana* = ལུས་པ་.

4) མེ་ནི་གཞན་ལས་མེ་འོང་སྟེ། མིང་ལའང་མེ་ནི་ཡོང་མ་ཡིན། དེ་པའི་ན་
 མིང་གི་ལྷག་མ་ནི། མོང་དང་མ་མོང་པགོམ་པས་པསྟེན།

5) Voir Chap. II. 1.

6) Voir Chap. VII. 15.

7) མིང་ཉིད་མེ་ནི་མ་ཡིན་ཏེ། མིང་ལས་གཞན་ལའང་མེ་ཡང་མེད། མེ་ནི་
 མིང་དང་ལྷན་མ་ཡིན། མེ་ལ་མིང་མེད་དེར་དེ་མེད། — Cité ad XVI. 2.

तत्र ।

यदिन्धने स चेदग्निरिवात्तं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदित्यनेनापोन्धनपौरिकत्वप्रतिषेधादिन्धनं पुनरग्निर्न ॥

अन्यच्चैदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युत्ते भवेत् ।

5 इत्यादिनान्यत्वस्य प्रतिषेधामाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ॥

तन्नाम्यत्रोभयपक्षप्रतिषेधादेव तद्वत्पक्षाधाराधेयपक्षाणामप्यर्थतः [Tib. 83b] प्र-
तिषिद्धत्वात्तानपि [नि]गमयन्नाह ।

नाग्निः[61a]रिन्धनवाग्नामाविन्धनानि न तेषु सः ॥ इति ।

तत्राग्निरिन्धनवाद्य भवति । इन्धनमस्याग्निम् वा विद्यत इति व्यतिरेकेण
10 वा व्युत्पादेनाव्यतिरेकेण वा । तत्र व्यतिरेकेण तत्राद्या गोमान् देवदत्तः । अन्यत्यतिरेकेण
बुद्धिमान् देवदत्तो ब्रूयन्नित्यादि । अपोन्धनयोश्च पक्षद्वयस्यापि प्रतिषिद्धत्वाद्विन्धनवा-
नाग्निरिति प्रतिषेधो विहितः ॥ अन्यच्च कुण्डं द्वाग्नाधारतां प्रतिपद्यते । न चेन्धनादन्य-
त्त्वमग्नोः स्तीति नामाविन्धनानिति युज्यते ॥ नापोन्धनेऽस्त्यग्निरन्यत्रप्रतिषेधादिनि ।
एवमाधाराधेयताप्रतिषेधोऽप्यर्थ उपपादित एव ॥

15 यथा चाग्निः पक्षधा विचार्यमाणो न संभवति । एवमात्मापीत्यतिदिशन्नाह ।

अपोन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः ।

सर्वो निरुचशेषेण ।

तत्रोपादीयत इत्युपादानं पक्षोपादानस्वन्धाः । यस्तानुपादाय प्रचक्ष्यते स उपा-
दाता यस्तीता निष्पादक आत्मेत्युच्यते । यत्कारिण्यपत्तादाहिति⁽⁴⁾ उत्पादितोऽङ्गमानो-

1) tadvat = རེ་ནང་ ལྟན་. ādhāra = རྟེན་ ādheya = བརྟེན་པ་.

2) Mss. tām apī gamayan. རེ་ནས་ གུང་ མཐུག་པ་ལྟ་བུར་.

3) D'après le tibétain. Les Mss. portent sty upādānam . yaç copādānaskan-
dhāns tām upādāya.

4) Mss. ādita. བཞུག་ = mūṣṭipta, āhita.

ऽस्मिन्निति ॥ तदस्यात्मन उपादानस्य च यः क्रमः⁽¹⁾ सिद्धिः । स सर्वोऽग्नीन्धनाभ्यां व्या-
ख्यातोऽवगन्तव्यो निर्वचशेषेण ॥

कः पुनः सर्वस्य निर्वचशेषस्य च भेदः । सर्वघट्टणेनैव [Tib. 84a] पञ्च पताः समन-
त्तरप्रकाशा घभिसंबध्यन्ते । सर्व एते पञ्चापि पता अग्नीन्धनवदुत्तमोपादानयोर्प्यविकला
होक्तनोपाः । यद्येतां प्रतिपादन उपपत्तिक्रमः प्रागुपवर्णितस्तेन निर्वचशेषेणात्मोपादानो- 5
नयोः प्रतिषेधो वेदितव्यः । इत्यनेन सर्वात्मना प्रतिषेधसान्धमग्नीन्धनाभ्यामात्मोपादान-
नयोर्वेदितव्यमित्युपदर्शनार्थं सर्वो [64b] निर्वचशेषेणेत्याहुः ॥ तत्र परेवोपादानं स एवा-
त्मेत्येवं वार्तुवार्मणोरेकत्वप्रसङ्गात् पुश्यते । नाप्यन्यदुपादानमन्य उपादाता स्वन्धव्य-
तिरेकेणाप्यात्मोपलब्धिप्रसङ्गात् । परत्र निरपेक्षत्वादित्यादिप्रसङ्गाच्च । एकत्वान्यत्वप्र-
तिषेधाच्च स्वन्धवानप्यात्मा न भवति । अन्यत्वाभावाच्च नात्मनि स्वन्धा न स्वन्धेऽप्या- 10
त्मा । यत एवं पञ्चयु प्रकारेष्वात्मनो न सत्त्वं । तस्मात्कर्मकारकवदेवात्मोपादानयोः पर-
स्परपेक्षिको सिद्धिरिति स्थितं ॥

पञ्चापमात्मोपादानयोः क्रमः स नानपरेव किं तर्हि ।

सार्धं घटपटादिभिः ॥ १५

निर्वचशेषैः पदार्थैः सर्वथा व्याख्यातो वेदितव्यः । घटादयो हि कार्यकारणभूता घव- 15
यवायवविभूता लक्षणलक्ष्यभूता [Tib. 84b] गुणगुणिभूता वा स्युः । तत्र मृदण्डच-
क्रमूत्रमलिलकुलालकरध्यापानादयो घटस्य कारणाभूताः । घटः कार्यभूतः । कपालादयो

1) Sic Mss. — गुव'मरे'मे'म' = *siddhikramah*

2) Mss. *mravaṇeṣaṇ ca*. — गुव' रन' म'त्रुष'म'व'.

3) *सुम'मर'गु' = sambandhanīya*.

4) मे' रन' मे'न'गेष' मर'ण' रन' रै । ते'मर'ल्लन'मरे' मे'म'म' गुव । सुम'
सुम'षेण'ण' रन' लुव'ठेण' ५ । म'त्रुष'मर' रै क्म'मर'मम' ॥ — Mdo XVII.
ne-bar-len-pai.

5) Mss. °*calilakulālakala*° ह'म'न'श्रि' म'ण'मरे' कुव'म'.

नीलादयो वा धवपद्मनाः । घटो ऽवपयो । प्लुषुप्रनन्धीष्ठदीर्घदीर्घवादीनि ललणानि ।
घटो लट्ठः । एवमात्तादयो गुणाः घटो गुणो । इत्येवं व्यवस्थाप्याधोन्धनवत्क्रमो योध्यः ।
एषा च घटादीनामात्मोपादानयोश्च मध्यमनावतारप्रकरणाद्याध्यानमवसरे ।

तदेवं कर्मकारकवदात्मोपादानयोर्बद्धादीनां च परस्परप्रेक्षित्वा सिद्धौ व्यवस्थि-
८ तायां तद्व्यवस्थायामविपरीतार्थः⁽¹⁾ बोधाभिमानितया तोष्यनतोपकल्पितपदार्थव्यवस्थां
सौगतप्रवचनाधिष्ठेनोपनीयातिमूढतया ।

धातमनञ् सतत्त्वं ये भावानां च पृथक् पृथक् ।

निर्दिशन्ति न तान्मन्ये शासनस्यार्थकोविदान्⁽²⁾ ॥ १६

तत्र [65a] सट् तेन वर्तत इति सतत् । स[त]तो भावः सनञ्जनपृथक्कमनन्यत्वमे-
10 कत्वमित्यर्थः । तदेतत्सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न तानाचार्यः शासनार्थपर्यटनान् [Tib. 65a]
मन्यते ॥ तद्यथा । धातमा उपात्तमेव प्रज्ञयते येन सदैव तेनोपादानेन संभवति । स न
पृथगव्यतिरेकेणैव भवतीत्यर्थः । एवं येन कारणेन मृदादिना घटः प्रज्ञयते तदव्य-
तिरेकेणैव स भवति न पृथक् । एवमात्मनो भावानां च सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न ते परम-

1) Mss. °ariparītārbbhābādha° རྟོག་ཕྱིན་ཅི་མ་ལོག་པ་ ཡིན་པར་ རྟོག་པ་ རྟོག་
ཤེས་ = ariparītārtha-abhīmānitayā.

2) གཤམ་རྩམ་ལས་ ཁོང་རྩམ་པའི་ རྟོག་ཤིང་རྩམ་ གཤམ་ནས་ = °pravacana-
adhiḡata-arīhateṇa upanīya.

3) གང་དག་ བདག་ ཅན་ རྟོག་པོ་རྟོགས། རེ་བཅས་ཤིང་ ཅན་ བ་དད་པར།
རྟོག་པ་ རེ་དག་ བསྟན་རྟོག་ལ། མཁས་པོ་ ལྟན་རྩམ་ མི་ མེས་པོ།

4) Tib = tad atra satattvam.

5) Mss. tadvyatirekeṇa. བ་མི་རྟོག་པ་ཤིང་རྩམ་

गम्भीरस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य शाश्वतोच्छेदरहितस्योपादापप्रज्ञस्यभिधान[स्य] तत्र प-
श्यति ।

पृथक् पृथक् च ये निर्दिशति । पृथगित्यात्मानं पृथगुपादानं पृथक्कार्यं पृथक्कारण-
मित्यादिनान्यत्र पश्यति । यमूनपि न शासनस्यार्थकोविदानाचार्यो मन्यते ॥ यथोक्तं ।

एकत्वान्यतरहितं प्रतिश्रुत्वोपमं व्रजत् ।

5

संक्रान्तिमासाद्य गते बुद्धवांस्त्वमनिन्दितः ॥ इति ॥

एवं चाग्रोन्धनपरोत्तपाधिगतधर्मतत्त्वपरमस्य योगिनः कल्पेनाकालालिप्सितैरपि
नैव व्युत्सृज्यते रागद्वेषमोहकुलताशनैरपि वेति ।

यथोक्तं भगवता⁽⁴⁾ ।

यद्य गगणु न ज्ञातु दग्धपूर्वं

10

सुखकृमि कल्पशतैर्हि दृश्यमानं ।

गगनसम विज्ञानमान धर्मान्

तो⁽⁵⁾पि न दृश्यति ज्ञातु साग्रिमध्ये ॥

1) བརྟེན་ནས་ གནགས་པའི་ མེད་ཅན་གྱི་ — Ci-dessus (187, n. 3) བརྟེན་ནས་ = *prajñapti*, voir XVII. 2.

2) Sic Mss — འཕྲོ་ ཅད་ འཕྲིག་པ་ ཅད་ ལྷན་པར་ = *saṃkrāntivyayarahi-*
tam, *vyayavigatam*; ou, plus exactement འཕྲིག་པ་ = *uccheda* opposé à *saṃ-*
krānti (passage de l'être d'une existence dans une autre, ou d'un *ksana* à un
autre *ksana*).

3) Le tibétain donne une lecture plus intelligible: དུས་མཐའི་ མེ་དག་གས་
= *yugāntajedābhir vā*. — Mss. Calc *kalpenākālālpasitah*, Paris *lāpsitair*,
Camb. *lātmanair*. — *kalpāntakālāgnijvalanair*??

4) Mètre Puṣpitāgrā. — Voir Ed. Müller, *Der Dialect der Gāthās des*
Lalitavistara, p. 31.

5) Mss. *dharmāns te*. དེ་ནི་ གནས་པར་ མེ་དད་ ཡོང་ མི་འཕྲིག་། = *kva-*
cana na dahyati jātu so 'gnimādhye.

सर्वेहि ज्वलनाणि युद्धेतित्रे
 प्रणिधि करोति सनाधिपे स्विकृता ।
 ध्वलात घृषु पशान्यतागशेष
 पृथिवि विनाश्या (पि) नेत्रस्यान्ययात्वे ॥

5 तद्यः ।

घर्षणि (6) यद्य चोत्तरार्घणि [Tib. 85b]
 रुस्तव्यायामि त्रयेभि संगतिः ।
 इति पर्यपतोऽग्निं क्षापते
 क्षातु कृतुकार्यं लघू निरुध्यते ॥

10

यद्य पण्डितु काञ्चि मार्गः (63b)ति
 कुतः (9) यन्मामु कुत्र पाति वा ।

1) Mss. sarvīhe. — sarvīhi = sarvīmhi, sarvasmin.

2) Mss. samādhihe.

3) Mss. jvalanta — «Que toutes ces champs de Bouddha enflammés s'éteignent sans exception!»

4) Mss. tīnāci. — ps d'après le tibétain གྲོ་ — nairā 'nya. — Mss. nai-
 cāsyā — ས་རྒྱས་ཤིག་ གྲོ་ དེ་ལ་ འགྱུར་པ་ མེན།

5) Les stances qui suivent sont-elles extraites du Lalitavistara? Voir
 p. 211 de Rājendralāl, Bodhicaryāvat, ad IX. 108 (p. 342), Çikṣā. 240. 1. —
 Mètre Vaitallya {—————|}

6) Il est difficile d'expliquer ces accasatifs.

7) འདིག་ལྷུ་མ་ འདྲུ་ས་པ་. — hastaryāyāmu doit être scandé ———.

8) Mss. laghu. — Voir la note de M. C. Bendall.

9) Mss. kuta ayam ā?

XI.

पूर्वापरकोटिपरीक्षा नानैकदृशनं प्रकरणां

यत्रारु । विद्यत एवात्मा संसारसद्भावात् । यदि ह्यात्मा न स्यात्कस्य पाश्चा-⁽¹⁾
तिके संसारः ⁽²⁾अनिर्वच्यमानत्वेन अन्वयमरणपूर्वप्राया संसारां स्यात् । उक्तं हि भगवतां ⁽³⁾धन-
६ योऽप्यो हि भित्तवो वातिव्रामरणासंसार इति । अविद्यानिवरणानां सन्नानां तृष्णासंयो-
जनानां तृष्णागण⁽⁴⁾पदुरचक्षानां संसारतां संभावतां पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत इति ॥ यदा च भग-
वदुपदेशात्संसारोऽस्ति तदा संसर्ताप्यस्ति स चात्मोच्यत इति ॥ [Tib. 86a]

1) Mss. pañca°.

2) Mss. ājaramjābījābhārena. — M. Vynt. § 224, et ājaramjāsamāpanna
et variante ājābam j°. — འཇོ་མ་ རྩ་ འོང་མའི་ རོ་མོར་ གླེ་མ་ རྩ་ འཆེ་མ་ གཅིག་
ནས་ གཅིག་ ཨུ་ བརྒྱུ་མས་ = gamāgamibhārena — M. J. S. Speyer compare
Jāt. m. 90 10 (āmajjato nīmajjataṣ ca) et il conjecture ājaramjāvanminabhārena. —
M. F. W. Thomas compare Harṣacar. (Bomb. 1892), p. 286. s, transl.
p. 255. 2s.

3) Voir Sarp. N. II. 178. 193, III. 144. 151; Divya 197. s; Kathāv.
I. 1. 159. — anararāgrāṣṇyātā, M. Vynt. 37. 10; Dh. s 41. — anararāgra
33. 17). — Comp.
— Voir cependant
d'exemples et
croit à une dérivation de Vnam, dessen Anfang sich nicht wegbeugt = sich nicht
verändert = endlos.

4) Mss. °gardūra° — P. W. gaṇḍu, gaṇḍula = *Knoten — གླེ་མའི་ གླུ་ལུ་
འཇུག་ཀྱིས་ བཅེངས་པ་ — lu-gu-brgyud, rope to which the lambs are fastened, or
strange. — *Attachés comme des moutons.... — Voir P. W. gaḍḍārūḥā.

5) saṁsartar, mot nouveau.

उच्यते । स्यादात्मा यदि संसार एव स्यात् । कथं । पस्मादस्य ।

पूर्वा प्रज्ञायते कोटिर्नेत्युवाच महामुनिः ।

संसारो ऽनवराधो हि नास्यादिर्नापि पश्चिमः⁽¹⁾ ॥ १

कोटिर्भागो देश⁽²⁾ इति पर्यायाः । पूर्वा कोटिः पूर्वो देश इत्यर्थः । यदि हि संसारो नाम
काश्चित्स्यात् । निपतं तस्य पूर्वमपि [66a] स्यात्पश्चिममपि घटादीनामिव । उक्तं च भगवता । 5
अनवराधो हि भित्तवो ज्ञातिविरामरणसंसार इति । पदेव [अवराधे⁽³⁾ न] स्तः संसारस्यानव-
राधवचनात्संसार एव नास्तीति ननु स्पष्टमादेशवामास भगवान् । तस्मान्नास्ति संसारः
पूर्वापरकोट्यनुपलम्भात् [धलात्] चक्रवदिति स्थितं ॥

अत्रेदं विचार्यते । यदि पूर्वं चापरं च संसारस्य निषिद्धं भगवता कथं पुनरिदमाह
तस्मात्तर्हि संसारनयाय प्रतिपत्स्यामह इत्येवं वो भित्तवः शिन्नितव्यमिति ॥ उच्यते । 10
अविद्यानिवर्णानां सत्त्वानामित्यादिविशेषणोपादानातेषामेवापमनवरत्नप्रः संसार इति
प्रतीयते । न पुनस्तत्त्वज्ञानानिलबलात्समुन्मूलिताविद्यानिवर्णतद्वर्णा । तेषां तु लो-
कोत्तरमार्गज्ञानाग्निना दग्धशेषक्लेशवासनामूलनिःशेषपाट्टानां भवत्येवात इति विज्ञेयं ॥

1) རྩོད་མཐའ་ རྩོད་ནམ་ འཕམ་ ལུས་ཆེ། ལུས་པ་ཆེན་པོས་ མེན་ འཕམ་ གཞུངས།
འཁོར་པ་ ཐོག་མ་ མཐའ་ མེད་དེ། དེ་ལ་ རྩོད་ མེད་ ཕྱི་མ་ མེད། Mdo XVII, troi-
sième pāda ཐོག་མ་ མ་མ་ མེད།

2) *bhāga* = ཆོ; *deṣa* = ཆོ་ཤེས་.

3) Mss. *yad eva śatah, ... satah*. — Voir ci-dessous p. 220. 12. — Le tibétain ne confirme pas la conjecture; il porte *yasmād etam saṃsāro 'navarāgra uktaś tasmāt saṃsāra eva.....*

4) མགས་མེད་ འཁོར་ལོ་ བཞིན་ནོ།

5) Mss. *upādānās teṣām*. — ཏེ་ཤར་པ་གོ་བས་.

6) Mss. *°jñānenaiva ca na balāt*. — ཡེ་ཤེས་ཀྱི་ རྒྱུ་དོན་ མུགས་ཀྱིས་.

कथं [Tib. 86b] पुनरादिरहितानामसोपदेश इति यावत् ॥ दष्टमेतद्व्याख्येपु श्रीकृष्ण-
दिश्याद्यभविगपि दक्षनादिसंयर्कादत्तसदायः ।

यथोक्तनापिदेवभादैः⁽¹⁾

यथा बीजस्य दष्टोऽसौ न चादिस्तस्य विद्यते ।

8 तथा कार्पाषेयलयाद्वाङ्मनोऽपि न संभवः ॥ इति ॥

स चासोपदेशो लौकिक एव व्यवहारे स्थित्वा संसारचारकावब्रह्मनानुत्साहनाद्य-
सन्नानां देयितो लौकिकज्ञानपेतया । वस्तुकचिन्तायां तु संसार एव नास्ति । तत्कुलीगर्भं
परितपः । प्रदीपावस्थायां रज्जूरूपपरितपवत् ॥

यत्राह । यद्येवं लौकिकज्ञानपेतयासत्त्वदादिरपि किं नोच्यते⁽²⁾ ॥ उच्यते । घरेतु-
10 कदोष[66b]प्रसङ्गात् । लौकिकज्ञानपेतयापि संसारस्यादिरभाव इत्युभयवाप्यादिरभाव
एवेति विज्ञेयं ॥

यत्राह । यद्यप्यवरापि न स्तः संसारस्य तथापि मध्यमस्त्यत्रतिपेधात् । ततश्चा-
स्ति संसारो मध्यमसद्भावात् । इह यथास्ति न तस्य मध्यमस्ति तद्यथा कूर्मरेनिप्रावरण-
स्येति ॥ ह्यस्यः खल्वसि । ननु च भोः ।

15 नैवायं नावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवेत् ।

1) Mss. *rahitānām ekopadeṣa it.* — *श'म' ऐक'प'म' एकोप'.*

2) *Gāṭaka*, VIII 25. (Voir Muséon, N. S., I, p 239)

3) *samśāracāraṇa*, *Bodhicaryāv.* p. VII. 21; *bhavaacāraṇa*, M. Vynt. 245. 224, *Bodhicaryāv.* I. 9, *Rūṣṭrapālap.* 21 12.

4) Mss. *avastuka*°. *द'व'स'य' ऐक'प'म' ऐकोप'.*

5) N'est pas représenté dans le tibétain. — Le serpent-corde n'est pas détruit quand on voit à la lumière que c'est une corde.

6) C'est-à-dire : pourquoi ne pas admettre que le *samśāra* a eu un commencement comme on admet qu'il peut avoir une fin, pourquoi ne pas dire de l'éternel ce qu'on dit de l'éternel ?

अपमित्यादिः पूर्वं प्रथममुच्यते । अथर्मित्यवसानमसौ व्यवच्छेद उच्यते । यस्य संसारस्यादिरस्य प्रतिपिढस्तस्य कुतो मध्यं भविष्यति । ततश्च संज्ञामात्रमेव विपर्ययस्य प्रथममवसानं संसार आदिमध्यावसानविरहितत्वादाकाशवद्व्यातचक्रादिवदिति भावः [Tib. 87a] । संसारभावाच्च नास्त्यात्मेति ॥

यत एव संसारस्यादिमध्यावसानानि न सन्ति । यत एव संसारभावाज्जातिवरा- 5
मरणादीनां पूर्वापरसंक्रममा अपि नैव सतीत्याहुः ।

तस्मान्मात्रोपपद्यते पूर्वापरसंक्रममाः⁽¹⁾ २

यथा च नोपपद्यते तथा प्रतिपादयमाहुः ।

पूर्वं ज्ञातिर्यदि भवेन्नरानरणमुत्तरं ।

निर्गन्मरणा ज्ञातिर्भविष्यति घामृतः⁽²⁾ ॥ ३

10

यदि पूर्वं ज्ञातिर्भवितुं तदा मरणारुक्ता स्यात् च नरगदिरुक्ता^[1] ज्ञातिरुच्यते अस्तेकृतवप्रसङ्गात् । नरानरणारुक्तेनस्य भावस्य ज्ञानौ परिकल्प्यमानापामन्यत्रानृतस्यैव देवदत्तस्य प्रथममिह ज्ञातिः परिकल्प्यमाना स्यात् । ततश्चादिमान् संसारः स्यादुक्तु-
दोषश्च । अभूवमतोत्तमघानमित्येवं पूर्वोक्तवत्पना च न [67a] स्यात् । अभूवा च पूर्व
पद्यादिरुक्तापादः स्यात् ॥

15

1) गन्'ल' खे'ल' म' बस'न' मे'न'म' दे'ल' न'सु'स' दे' ग'ल' प'न' दे'प'न
दे'ल' श' छे' न'न' छु'न'छे' दे'ल'म' मे' बस'न'॥ — Mdo XVII गन्'ल'
खे'ल' म' मे'न'म'

2) गन्'ते' छे'म' श'न' बसु'न'म' न'मे' छे'ल' प'न'न' दे' छे'म' न'मे'स'न'
म' न'न' न'मे'स'न' प'न' छे'म'न'बसु'न' ॥ — Cité ci-dessous p. 12. a

यद्य स्यादसौदीनां यथा पूर्वं विनापि ग्रामरूपासंबन्धात्प्रथममेवेत्पादो दृष्ट एव-
मात्मनोऽपीति ॥ नैवं । साध्यसमवात् । यन्नादीनामपि हि स्वब्रीवनिरोधे समुत्पद्यमा-
नत्वासान्यत्राविनष्टानामुत्पाद् इति सममेतत्पूर्वेण ॥

यद्य स्यादन्यदेव वृत्तादौग्रामतोऽन्यत्र⁽¹⁾विनाशपूर्वक एव वृत्तस्योत्पाद् इति ॥ नैवं ।
5 कार्यकारणयोरन्यत्रस्य [Tib. 87b] असिद्धत्वात् । तथा च वक्ष्यति⁽³⁾ ।

प्रतोत्य पश्यद्वयति न हि सावतदेव तत् ।

न घान्यदपि तत्तस्माद्विच्छिन्नं नापि ज्ञाश्रयत् ॥ इति ।

न च बोधाद्वृत्त्यान्यत्रमतः साध्यसममेतत् । यतश्चान्यत्रानृतस्येकीत्पादो नास्ति
न पूर्वं ज्ञातिरतोऽभ्युपेया ॥

10 यद्य पूर्वं ग्रामरूपं पश्चाज्जातिः । एवमपि ।

पश्चाज्जातिर्पदि भवेत्ग्रामरूपमादितः ।

यत्केतुकमवगतस्य स्यात्ग्रामरूपं कार्यं⁽⁴⁾ ॥ 8

ज्ञातिप्रत्ययं ग्रामरूपमिति यचनाज्ञातिहेतुकं ग्रामरूपमुक्तं भगवता । यद्येत्पूर्वं
स्यात्तदा निर्हेतुकं स्यात् । तस्मान्न युक्तमेतत् ॥ पतोऽप्युक्तं ।

15 यद्य उक्खिते लोहमि उक्खेवे यत्ति कारणी ।

यत्ने कारणी यात्ति यणी उक्खेवकारणात् ॥ इति⁽⁵⁾ ।

1) *Ms. amra, asra, agra* — Transcrit dans le tibétain ཨླ་མུ་ = *āmra* (PKDr.).

2) གཤན་ཏུ་མ་ཐེག་པ་ཐེན་ཏུ་འགྲོ་པ་ཅན་.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) གཤན་ཏེ་ཐུ་པ་འཕྱི་འགྱུར་ལ། ཏུ་མེ་ཐུ་པ་ཡིན་ན་ནི། ཐུ་པ་མེད་པ་ནི་གཤི་
ནི། ཐུ་མེད་པར་ནི་ཇི་ལྟར་འགྱུར་॥

5) *Restitution conjecturale.* — གང་ལས། བོང་པ་ བཏེག་པ་བརྒྱུར་བ་ནི།

यथाप्यत्र ज्ञेयः पतनकारणं नान्यत् । एवमिहापि ज्ञातिमेव कारणत्वेन विनाशस्य
वर्णयामो नान्यत् । इति भास्त्यहेतुकता विनाशस्य । ज्ञातिहेतुकत्वाच्चास्योद्दिष्टमेव [वि-
नाशस्य] हेतुरिति क्त्वा एयापि गाथा सुनीता भवति ।

एविमे संबिता धम्माः संभवन्ति सकादृषाः ।

स भाव एव धम्माणां यं विभोत्ति समुद्भवाः ॥ इति⁽²⁾ ॥

इदानीं सद्भावेनापि ज्ञातिः[67b]अज्ञानमरणानामसद्भावं प्रतिपादयन्नाह ।

न ज्ञरामरणेनैव ब्रातिश्च सह पश्यते ।

धिपेत आपमानश्च स्याच्चाद्वैतकालेभ्योः⁽³⁾ ॥ ५

བརྟེན་པ་ལ་ བི་རྒྱ་ ཡོད་ཅི། བརྟེན་པ་ ལྷ་ཞིག་ རྒྱ་ལས་ བི། གནས་པ་ ལྷང་ལ་ མེད་
 བཞིན། = *utkṣipyamāne hi loṣṭe syād utkṣepa eva kāraṇam | palane nāsty anyad*

utkṣepakāraṇād. — Mes *yatrāpy* *uktam* | *yathā* *utkṣiṣṭe* *tra* (*tru*) *sti* *utkṣhe*
ca *ni* *kāraṇam* *ne* *ti* | *amkastrike* *vathe* (*a* *ekattvikkhe* *the*) *ca* *kāraṇād* *iti* ||
atrāpy *atra*. — J'ai surtout tenu compte de la citation de Kumārila (Mīmāṃ-
 sāntantravārti, Ben. S. S., p. 171.) dans le curieux passage où il tire argu-
 ment, contre l'autorité des Écritures bouddhiques, de la langue incorrecte dans
 laquelle elles sont rédigées (*prasiddhāpabhraṣṭadeṣadhābhyo* 'py *apabhraṣṭa*-
tarāṇi. .) Voir J. R. A. S. 1902, p. 370. Le lecteur qui se reportera au J. R.
 A. S. voudra bien noter les corrections suivantes qui m'ont été indiquées par
 M. A. Barth, p. 370, note 2, ligne 2 *prafiyate*, ligne 10 *ātāṃstātā*, ligne 11 *eta*
viplutam. La récente édition du livre de Kumārila sera, le cas échéant, utilisée
 dans une note finale. — *yathā* appelle le *etam* de la stance ci-dessous 223. 4 — *pa*-
dane et *loḍhammi* sont justifiés par Pischel §§ 218, 304.

i) *Ass. āgamanam, °odgamanam* — *ཡུལ་གྱི་འདྲིལ་པའི་རྒྱ་* — *For ci-dessous, l. 5 samudgatāh.*

2) *Ms. eṭa me saṃllyāta** et *saṃkhatau* — དེ་ལྟར་ འདུས་བྱས་ཆོས་དེ་དག
— *yaṇi* = *yaḍ*. — Un des *Ms.* donne *dharmaṇa* *tiḍharanti*. — La première ligee
est citée par Kumārila, loc. cit. *ime saḥkādā dharmā saṃllyānti sakāraṇā*,
alāraṇā tinasanti anupavattikāraṇāt (?). — Voir Pischel § 76 (*saḥkāda*, etc.).

མཉེན་པོ་དང་ནི་མཉེན་པོ། ལྷན་ཅིག་ཡང་མ་ཡིན་ཏེ། ལྷན་པོ་ནི་ལྷན་པོ་ནི།
ལྷན་པོ་ནི་ལྷན་པོ། ལྷན་པོ་ནི་ལྷན་པོ། ལྷན་པོ་ནི་ལྷན་པོ། - *Miss na jarāmarāṇaṇ caite...*

तत्र यदि पूर्वं कारणं पञ्चात्कार्यं स्यादत्कार्यकं कारणं निर्हेतुकं स्यात् । अथ
[Tib. 88b] पूर्वं कार्यं पञ्चात्कारणमेवमपि कारणात्पूर्वं कार्यं निर्हेतुकमेव स्यात् । अथ
पुनःपत्कार्यकारणो स्यातामेवमुभयमप्यहेतुकं स्यात् । एवं लक्ष्यलक्षणो वेदनावेदकौ च
योऽप्यौ ॥ न च केवलं संसा[68a]रस्य व्याख्यानेन कार्यकारणादिकं व्याख्यातं वेदितव्यं ।
अपि च येष्वन्ये पदार्था ज्ञानक्षेपप्रमाणप्रमेयसाधनसाध्यावयवावयवविगुणगुण्यादपस्ते- 5
पानपि पूर्वा कोटी न विद्यत इति पौन्यं ॥

अत एवार्थस्त्वमेव⁽¹⁾सूत्रे आर्यसर्वनीवरणविष्कम्भिणा महाबोधिसत्त्वेन भगवान्
स्तुतः ।

आदिशात्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव च निर्वृताः ।

धर्मास्ते विवृता नाथ धर्मचक्रप्रवर्तने ॥ इति ॥

10

तथा ।

आदित शून्य अनागत धर्मा

नो गते⁽²⁾ अस्थित धानविविक्ताः ।

नित्यमसारवा मापसभावाः

शुद्ध विशुद्ध नभोपम सर्वि ॥

15

यान् च पभायति धर्म जिनिस्स्य⁽⁴⁾

तत्र च पश्यति नोऽक्षयताये⁽⁵⁾ ।

1) Voir Çikṣās. p. 7, n. 2 et Index p. 370, Ed. Huber, Itinéraire de
Kī Yā, Bulletin de l'École Française, II, p. 258. — Notre stance est citée
sans indication de source, Subhāṣitasamgraha, Muséon, N. S. IV. 394. 13.

2) Mss. nāgata, anāgata. — མེད་པ་ མེད་.

3) Mss. yaṃ ca — གང་དག་.

4) Mss. janasyo — རྒྱལ་པོའི་ ཆོས་ རྟེ་ གང་དག་ རབ་སྐྱོད་པ།

5) Mss. tam ca na manyatī so 'kṣayaṭāyaḥ. — དེར་ ཡང་ མི་ཐད་པས་ ཉ་
མི་མཐོང་སྟེ།

आदिनिरात्मनिमत्तिभिर्⁽¹⁾ धर्मा
स्ता च पभायति नो तपसापे⁽²⁾ ॥

काल्पित⁽³⁾ वुञ्चति कल्पितमात्र
यस्तु न लभ्यति समरमाणे ।

8 वोटि घलतण⁽⁴⁾ या पुरि आसी
देति धनागति प्रत्यपतापे ॥

वर्म क्रिया च परर्तति एव
कोन⁽⁵⁾ उत्कृष्टतया समुद्यति ।

9 जडुकी⁽⁶⁾ धर्म सदा प्रवृत्तोपे
शून्य⁽⁷⁾ निरात्म विज्ञानय सर्वान् ॥ इत्यादि ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपाद्योपरिधितायां [Tib 89a] प्रसन्नपदायां मध्यमरवृत्ती
पूर्वापरकोटिपरीता नमिखदशमं प्रवरणी ॥

1) *Mss niratma* — केषां नरे क्षुब्धस्य सत्यमेव शेषस्य उक्तमेव — *adī
niratma nīksattā ime*

2) *देवण्यं सप्तसुखं तु न भिन्नं सत्यम्* — *Mss no ca ksayeti — kenya
taye = tae = taya*

3) *सत्यस्य कथं* = *kalpatrā, vuccati* = *सकलं* = *decyate*

4) *Mss vyūpura asī | dēti* — *गणदण्यं सुखं सुखं नष्टं देव मत्तं देवमेव* ।
मत्तं देव सुखं तु न भिन्नं सत्यमेव सत्यम् ॥ *yāh (?) pūrvam kotir eva alaṅkāṇā anāga
takāle 'pi pratyūyanartham*

5) *सत्यं न सत्यं सत्यं* = *mādhyaṃ ulkṣṣṭa*. — Pour le mètre *hina ulkṣṣṭa*^o

6) *Mss jaṇḍuka, jadḍuka*. — *जडु* = *jada*

7) = *prahelīḥvaya* = *सत्यमेव सत्यं*

XII.

डुःखपरीक्षा नाम द्वादशमं प्रकरणं

धनत्राह । विद्यत एवात्मा तत्संबन्धिदुःखसद्भावात् । इह हि पञ्चोपादानस्कन्धा
दुःखमित्युच्यते तच्चास्ति । तेन च दुःखेन वास्य चिद्विविक्तं न निराश्रयेणेति । यतो
विद्यत एव दुःखस्याश्रयः । स चात्मेति ॥ उच्यते । स्यादात्मा यदि दुःखमेव स्यात् तद्धि
भवत्स्वयं कृतं वा भवेत्परकृतं वा उभ[68b]यकृतं वा हेतुरहितं वा । सर्वथा चेज्यमाणं
तत्कार्यमेव नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां वृत्तमहेतुकं ।

इः स्वमित्येक इच्छति तच्च कार्यं न युज्यते^(१) ॥ १

तत्रैको वादिनः स्वयं कृतं दुःखमिति प्रतिपन्नाः । यपरं पुनः परकृतं । अन्ये चोभ- 10
यकृतं । केचिद्वेतुसमुत्पन्नमेव दुःखमिति प्रतिपन्नाः । सर्वथा च तदुःखमिष्यमाणं कार्यं
कर्तव्यं न पश्यते । तेदेतत्प्रतिज्ञामात्रकमिति । तत्प्रतिपाद्यकारु ।

* 1) *pañcopādānaskandhāḥ* = *upādānam*, ci-dessus p. 212 is. — Pour la définition du *duḥkha*, voir Bsp. IX. 350.4, M. Vyut 112 ... *samāseṇa pañcopādānaskandhaduḥkham*, et ci-dessous XXIV. 1 (fol. 149b).

ཨ་ཁེག་རྒྱལ་པུལ་ བདག་གིས་ བྱས། གཞན་ཕྱིས་ བྱས་ རང་ གཉིས་ཀས་
བྱས། རྒྱ་མེད་པ་ལས་ འབྱུང་བར་ འདོད། རེ་ཞི་ བྱ་བར་ མི་རྒྱུང་ངོ། — Voir ci-dessus
p. 55. 8

sayamkata, *paramkata* *duḥkha*, *śūkha*, Saṃ. N. II, p. 19, Udāna, VI. 5 (p. 70), Kathāy., VII. 6.1 et XVI. 8 — Voir l'opinion des Mahāsāṃghikas, d'après Vasumitra (Vass. 242, n. 4; Mdo. XC, fol. 172a).

स्वयं कृतं यदि भवेत्प्रतीत्य न ततो भवेत् ।

स्कन्धानिमानमी स्कन्धाः संभवति प्रतीत्य हि ॥ २

(2) यस्मादिमान्⁽³⁾ मरणात्तिवान्⁽⁴⁾ स्कन्धान्⁽⁵⁾ प्रतीत्येम श्रीपत्त्याशिक्षाः स्वन्धा उत्प-
द्यन्ते तस्मात्स्वयं कृतं दुःखमिति नोपपद्यते ॥

1) ग'ल'ते' मरणा'गीष' सुष' सु'र'। दे'उ'र' म'हे'न'स'ल'सु'र' मी' ल'सु'र'।
ग'र'उ'र' सु'र'सो' ल'दे'न'ग'ल'। म'हे'न'स' सु'र'सो' ल'दे'न'ग' ल'सु'र' ॥ — Mdo XVII
phuñ-po de-dag-la | bten-nas phuñ-po de-dag. — Il faut lire phuñ-po hdi-
dag-la | phuñ-po de-dag.... comme dans la version du commentaire de Buddha-
pālita (Mdo XVII, fol. 242 b 6); et d'après l'analogie de notre commentaire à la
ligne suivante: amī maraṇāntīlāḥ (ल'दे'न'ग'), ima aupapattyāṃśīkāḥ (दे'न'ग').

Mss skandhān imān amī skandhāḥ et à la ligne suivante skandhān imān
— J'hésite à corriger skandhān amūn im skandhāḥ, skandhān amūn; car, au
troisième sūtra, amī désigne les nouveaux skandhas, eclair les anciens.

2) Le tibétain présente ici un passage qui n'est pas représenté dans nos
Mss. Par le fait, ceux-ci ne fournissent pas le commentaire de la première ligne
de la Kārikā. Voici le texte tibétain et un essai de traduction.

दे'ल' मरणा'गीष' लेष'सु'म' ते' मरणा'र'स'गीष' लेष'सु'म'ले' दे'न'ते'. ग'ल'ते'
मरणा'गीष' सु'ग'म'स'सु'म'ले' दे'. सु'ग'म'स'सु'म'ले' र'स'गी' र'स' दे'ते'न'ते'
सु'ग'म'स'सु'म'ले' र'स'गी' र'स' दे'ते'न' सु'म'म' [69b] ल'सु'र'ते'. दे'ले'उ'र' हे'न'ते'
ल'सु'र'म'म'ल'सु'र'म' मी' ल'सु'र'ते'. सु' र'न' ले'न'ल' मी'ले'न'म'म' ल'सु'र'म'म' मी'
ल'सु'र'ते'. लेष'सु'म'ले' दे'न'ते'. र'स'गी' र'स'म' ले'न'म'ले'उ'र'ते'. ले'न'म' म' ले'न'
म'स' ते' र'स'गी' र'स' ले'न'म' म' ले'न'ते'. ल'दे' ते' हे'न'ते'न'ल'सु'र'म'म'ल'सु'र'म' ले'न'
ले'न'ते'. ल'दे'न'ते'।

ग'र'उ'र' सु'र'सो' ल'दे'न'ग'ल'।

म'हे'न'स' सु'र'सो' दे'न'ग' ल'सु'र'म'ले' सु'र' ते'।

ग'र'ले'उ'र'। ल'ले'म'ले' सु'म'ले' सु'र'सो' ल'दे'न'ग'ल'...

tatra svayam itī scūlmanā ity arthah, yadi svayam duḥkham kṛtam bhavet

इदानीं परकृतमपि दुःखं यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पद्ममीभ्य इमेन्ये स्युरेभ्यो वामी परे पदि ।

भवेत्परकृतं दुःखं परेरेभिर्मी कृताः⁽⁷⁾ ॥ ३

पद्ममीभ्यो मरणास्तिकेभ्यः स्वान्धेभ्य [इम] श्रौपत्याशिकाः स्वान्धा अन्ये स्युरेभ्यो वा श्रौपत्याशिकेभ्य⁽⁹⁾ ममी मरणास्तिकाः स्वान्धाः परे स्युः⁽⁸⁾ स्यात्तदानीं परकृतं दुःखं । ४
न चैवामन्यत्वं दृष्टं हेतुफलसंबन्धवत्त्वानात्⁽¹⁰⁾ । वदयति हि ।⁽¹¹⁾

tenaita duḥkhasvarūpeṇa tad eva duḥkhasvarūpaṃ kṛtaṃ syāt. tasmāt pratītya-samutpannam na syāt, hetupratyayanirapekṣaṇā na syāt(?) . ity arthaḥ . svarūpa-sadbhāvāt . abhāvāt eva svarūpaṃ na kāraṇam asti . tat pratītyasamutpannam eva tadvyatīḥ : skandhān amūn ime skandhāḥ sambhavanti pratītya hi . yasmāt . maraṇakūlikān amūn

* *मि* doit être supprimé.

3) *imān* = འདི་དགེ་ལ = *amūn*; voir la note 1.

4) འཇི་པའི་རྩ་ས་ཀྱི་སྤྱད་པོ་ (= *maraṇakūlika*). — Comparer *māraṇāntika* (Çikṣ.) — *māraṇāntika duḥkha*, *Bodhicaryāv.* p. ad II. 41.

5) སྒྲེ་པའི་ཆར་གཏོགས་པའི་སྤྱད་པོ་ et aussi, plus simplement, ཆའི་སྤྱད་པོ་

— Nos Mss. donnent ci-dessous *°āmçila*, lecture du Çikṣās. — Voir ce livre, p. 226 et les mêmes fragments du Çālistamba dans *Bodhicaryāv.* t. p. 311, IX. 73 (mauvaises lectures). — M. Vyut 223 229, 270 *maranāmçila*, *upapattyaṃçila*.

6) Mss. *nopapadyante*.

7) གལ་ཏེ་འདི་ལས་དེ་གཞན་ཞིང་། གལ་ཏེ་དེ་ལས་འདི་གཞན་ན། སྤྱག་པས་ལ་གཞན་གྱིས་བྱས་འབྱུང་ཞིང་། གཞན་དེ་དག་གིས་དེ་བྱས་འབྱུང་། — Plus correctement *Buddhapālita* (243 a 2) *grhan-de-dag-gis hdi byas-pas | sdug-bśhal gshan-gyis byas-par hgyur*.

8) Mss. *upapattyaṃçila*.

9) Mss. *ime*

10) གཞན་པ་མེད་པའི་བྱིང་ = *sambandha-sthāna-abhāvāt*.

11) Chap XVIII. 10.

प्रतीत्य मय्यद्वयति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि ततस्माद्वोक्तिं नापि शाश्वतं ॥ इति ।

घतः परकृतमपि डुःखं न संभवति । यदि ह्यन्यत्वं स्यात् । तदा सत्यन्वय
एतैः परमैः स्कन्धैरमी⁽¹⁾ परभूताः कृता इति युक्तं वक्तुं स्यात् । न चैतदेवमिति परकृत-
3 मापि डुःखं न संभवति ॥

यद्य स्याद्य ब्रूमो यस्मादुःखेनैव डुःखं कृतमतः स्वयं कृतमिति । किं तर्हि [69a]
स्वपुद्गलेन यस्मात्स्वयमेव [Tib. 90a] कृतं नापरेण कृत्वा दत्तमित्यतः स्वयं कृतं डुःख-
मिति ब्रूमः ॥ उच्यते ।

स्वपुद्गलकृतं डुःखं यदि डुःखं पुनर्विना ।

10 स्वपुद्गलः स कृतमो येन डुःखं स्वयं कृतं⁽⁴⁾ ॥ 8

⁽⁵⁾ पदेतन्मनुष्यडुःखं पक्षोपादानस्कन्धलक्षणं स्वयं पुद्गलेन कृतमिति परिकल्प्यते
कल्प्यतामनौ पुद्गलो येन तदुःखं स्वयं कृतं । यदि तावद्येन डुःखेन स्वपुद्गलः प्रकल्प्यते
तदेव डुःखं तेन कृतमिति स भेदेन कल्प्यतामिदं तदुःखमयमस्य कर्तृति ॥ यद्यपि मनुष्य-
डुःखोपादानेन पुद्गलेन तदेव डुःखं कृतं स्यात् । न तर्हि स्वपुद्गलकृतं तत्परपुद्गलकृतमेव

1) Tib. རྟོ = ime.

2) गद'वग' मरग'गीश'.

3) Mss. nāspareṇa — Le texte est altéré — गद'व'शैश' सुश'व'श' मर'व'

शैश' = nāsmat' pareṇa kṛtā dattam.

4) गद'ते' गद'वग'मरग'गीश' रे। सुग'मश्रव' सुश'व' गद' मरग'गीश'
सुग'मश्रव' सुश'मते' गद'वग' रे। सुग'मश्रव' मरग'गीश' गद'वग' यैश'.

5) gad = yaśi.

6) Mss. sa hedena, sa dehena — शे' रे' महेद' रगेश'शे = vidhaya tat

स्यात् ॥ घयोपादानभेदेऽपि पुद्गलभेद इष्यते । एतच्च नास्ति । उपादानव्यतिरिक्तस्य भिन्नस्य पुद्गलस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ एवं तावत्स्वपुद्गलवृत्तं दुःखं न भवति ॥

यत्राह । क एवमाह स्वपुद्गलवृत्तं दुःखमिति । किं तर्हि परपुद्गलजं दुःखं । अन्य एव देवदुःखान्मनुष्यपुद्गलः । मनुष्यपुद्गलश्च देवदुःखं कृत्वा परमादेवपुद्गलाय ददाति तेन च देवदुःखेन देवपुद्गलः प्रज्ञप्यते तस्मात्तस्य पुद्गलस्य तदुःखं परपुद्गलमेव भवति ॥ 6 उच्यते ।

परपुद्गलजं दुःखं यदि यस्मै प्रदीयते ।

परेण [Tab 90b] कृत्वा तदुःखं स दुःखेन विना कुतः ॥ ५

यदि देवदुःखं मनुष्यपुद्गलवृत्तं । तेन च मनुष्यपुद्गलेन तदुःखं कृत्वा परस्मै देवपुद्गलाय प्रदीयत इति स देवपुद्गलो देवदुःखविनिर्मुक्तः कुतो यस्मै प्रदीयेतेति । एवं ता- 10 वदपरपुद्गलस्य दुःखस्य प्रतिग्राहक एव नास्ति [69b] ॥

इदानीं पञ्च ददात्यसावपि नास्त्येत्याह ।

परपुद्गलजं दुःखं यदि कः परपुद्गलः ।

विना दुःखेन यः कृत्वा परस्मै प्रहिणोति तत् ॥ ६

1) धृतिः सुगमस्य ।

2) धृतिः गदः वगः ।

3) गदः गे गदः वगः गदः वगः गे । सुगमस्य गदः वगः गदः वगः गे । सुगमस्य गे गदः वगः गे । सुगमस्य गदः वगः गे गदः वगः गे । —
Mes. *krteṇ yad duḥkham*; mais voir le commentaire. — *ci-itar (ji-itar) = katham*.

4) Mes. *puṭṭhālayasya, ṛksāsyā*. — गदः वगः गदः वगः ।

5) गदः गे गदः वगः गदः वगः सुगमस्य गदः वगः गे गदः वगः गे । सुगमस्य गदः वगः गे गदः वगः गे । सुगमस्य गदः वगः गे गदः वगः गे । सुगमस्य गदः वगः गे गदः वगः गे ।

न्यात्मना निष्पन्नः 'तस्यापि हेतुत्तरपितृणात् । यद्य स्वात्मना न निष्पन्नः स कथमवि-
द्यमानस्वभावः सन् परं कश्चिद्व्यतीति न पुक्तमेतत् ॥

इदानीमुभयपक्षतमपि दुःखमसदित्याह ।

स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैककृतं यदि ।

यदि कैकेकेन दुःखस्य का(70a)रणी स्यात् ' स्यात्तदानीमुभाभ्यां कृतं दुःखं । न ८
चैकैककृतं तदुक्तदोषात् । न चैकैकेन प्राणातिपति ऽकृते⁽¹⁾ द्वाभ्यां कृत इति व्यपदेशो
दृष्टः ॥

इदानीं निर्हेतुकमपि दुःखं यथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पराकारास्वयंकारं दुःखमहेतुकं कृतः ॥ इति⁽²⁾ ९

परि⁽³⁾णाकारोऽकारणमस्येति पराकारं । [न] स्वयंकारोऽस्येत्यस्वयंकारं । यदि दुःखं 10
स्वयंकृतं नास्ति परकृतमपि नास्ति यद्येतेन न्यायेन ' तदिदानीं कृत एव निर्हेतुकं
भविष्यति ख[Tib. 91b]पुष्पसौगन्ध्यवत् । दुःखभावात्कृतस्तस्यास्यभूत आत्मा ॥

यथा च चतुर्धा विचार्यमाणं दुःखमसदेवं बाह्या अपि बीजाङ्कुरघटपटादयो भावा
वेदितव्या इति प्रतिपादयन्नाह ।

न केवलं हि दुःखस्य चातुर्विध्यं न विद्यते ।

15

सर्वेषां

बाह्यानामपि भावानां चातुर्विध्यं न विद्यते⁽⁴⁾ ॥ १०

1) Mss. °pātena kṛtena kṛtam iti.

2) गण'हे' रे'रे'स' सु'स' सु'र'र'। सु'ग'स'स'स' ग'हे'स'ग'स' सु'स'स'र'
र'स'स'। स'र'ग'ग'स' स' सु'स' ग'र'र' स' सु'स'। सु'ग'स'स'स' कु'मे'र' ग'स' र'स'स' ॥

3) Tib. = parena ākaranam.

4) Mūlamadhyamaka. सु'ग'स'स'स' र'स'र'र'स' र'स'स'स'स'। य'र' स'

पूर्ववत्सर्वं समं योग्यं ॥ यदि खल्वेषां दुःखादीनां चातुर्विध्यास्तत्रस्तत्त्वतमेन तर्हिर्दानो प्रकारेणैषां सिद्धिरिति ॥ उच्यते । स्वभावतो यद्येतानि दुःखादीनि स्युर्निपतमेषां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमेन प्रकारेण सिद्धिः स्यात् । न तस्ति । तस्मात्स्वभावतो न सति दुःखादीनीत्यवसीयते । अथ विपर्ययमात्रलब्धात्मसत्तात्रायां⁽¹⁾ दुःखा-
 5 दिसंबुतेः प्रतीत्यसमुत्पादव्यवस्था मृग्यते तदा वर्मकारकपरीताप्रकारणविकृतविधिना यद्योदितपक्षचतुष्टयतिरस्कारेणोदप्रत्यपतामात्रार्थप्रतीत्यसमुत्पादसिद्ध्या सिद्धिरभ्युपेया ॥ यद्योक्तं ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते दुःखं तथा तूक्तं प्रतीत्यतः ॥ इति ।

10 - [उक्तं⁽³⁾ च भागवतार्थोपातिपृच्छायां ।

. [70b]

]

तथा ।

ཡིན་པ་ མ་ཟད་ གེ། ཕྱི་རིམ་ རྟོགས་པོ་རྣམས་ལ་ ཡང་། རྣམ་པ་ འདྲིལ་ ཡིན་པ་ཡིན།

Dans notre Commentaire, au deuxième pāda མ་ཡིན་གྱི། རྟོགས་པོ་རྣམས་མ་ཅད་ནས་པ་ ཡང་། ... = sarreṣām api bhāṣānām...

1) Voir ci-dessus 68. 8, 73. 2.

2) Tib. = °samutpādasiddhīr abhyuṣeyā

3) Les Mss. reproduisent ici quatre stances, citées ci-dessus pp. 63. 7—64. 4 et 191. 2—9 — La version tibétaine les omet, ainsi que la mention: *uktam ca*....

4) Au lieu de la mention *fatāḥ*, nous avons བཙུག་ལྷན་ནས་བྱིས་ གྱུར་། ...

...། བཙུག་ལྷན་སྟེན་པ་ བཙུག་པོ་ = bhagavatā caityādy uktam.

संवृति⁽¹⁾ भाषितु धर्म त्रिनेन
 संस्कृत [असंस्कृत] पश्यथ एव ।
 नास्तिक भूत⁽²⁾ तु आत्म नरो वा
 एत⁽³⁾कु लक्षण सर्वज्ञस्य ॥

कृष्णशुभं च न नश्यति कर्म
 आत्मन कृत्त च वेदमित्यर्थं [Tib. 92a] ।
 नोऽपि तु संक्रम कर्मफलस्य
 नो च घटेतुक प्रत्यनुभोति ॥

सर्वि भवा अलिका वसिक्ताश्च
 रिक्तक तुच्छक फेनसमाश्च ।
 नापमरीचिसमा सद शून्या
 देशितु संवृत्तु ते च विविक्ताः⁽⁴⁾ ॥

5

10

1) གཤམ་ཐུ་ནི་ = *samvṛtitaḥ*.

2) འདུལ་བྱས་ འདུལ་མ་བྱས་ ཡིན་ དེ་ལྟར་ ལྟོས།

3) ཡང་དག་ཉིད་ཐུ་ བདག་ ནང་ ཡོད་མེད་དེ། *nara est omis*

4) *Mss. etuku*; voir *Mhv. I 384* (ad 18. 1). Le tibétain porte འདི་འདྲའི་ = *idrpa*.

5) *Mss. paçyati*. Tib. མི་འདིག་སྟེ།

6) ལྷ་ཡིས་ བཤད་ གྲང་ དེ་དག་ རྟེན་པ་ ཡིན། = *caudena deçatā api te viriktāḥ*.

शैलमुखागिरिदुर्गनदोषु

पद्म पतिभुक् ज्ञापि प्रतीत्य⁽¹⁾ ।

एविमु संस्कृत सचि⁽²⁾ विज्ञान

मायमरीचिसमं जगु सर्वे ॥ इत्यादि ।

- 5 ॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां नय्यनकवृत्तौ डुःखपरीता
नाम द्वादशमं प्रकरणं ॥

1) yadeat pratiçruthā jāyate.

2) ऐविमरुचिः ।

XIII.

संस्कारपरीक्षा नाम त्रयोदशमं प्रकरणं

यतश्चैवं समनस्तत्प्राप्तिक्रातप्रकरणविधिना स्वपरोभयकृत[त्वा]महेतुसमुत्पन्नत्वं च
 निवृत्त्युपायं भावानामसदन्यष्टोत्पादको विधिरसन् । [71a] उत्पन्नरूपत्वेन चैते भावा
 अविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनानां बालपृथग्जनानां ज्ञासि । तस्मान्निःस्वभावा एव सन्तो 5
 बालानां त्रिसैवाद्वा मायाकारितुरगादिवत्तदनभिज्ञानां न तु विज्ञानां । अत एव सर्वध-
 र्मस्वाभाव्यापरोक्षधोऽनयनः समुन्मूलितशेषाविद्यावासनश्चतुर्विपर्यासविपर्यस्तात्राणसङ्घ-
 परित्राणापाविपरीतनैः स्वाभाष्योपदेशतत्परो बुद्धो जगद्विबोधको महाकारुणिकः ।

तन्मृषा मोषधर्म यद्गगवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणाः संस्कारस्तेन ते मृषा⁽²⁾ ॥ १

10

⁽³⁾ सूत्र उक्तं तन्मृषा मोषधर्म यदिदे संस्कृतं [Tib 92b] । एतद्धि खलु भित्तवः
 परमं सत्यं यदिदेममोषधर्म निर्वाणं सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माणि इति । तथा । [नास्त्यत्र

1) Mss. °*svabhāvyaparokṣādāhīnayanah* श्लो० शुद्धं क्लेश'समस'उद'ग्रे' रद'
 सदेन' श्लो०'दु'म'शुद्ध' मन्द'म ।

2) सठे'म'लु'द'ल'स'ग्रे'स' क्लेश' गद'क्षेण । सशु'म' रे' रे' सहु'द' वे'स'
 गशुद्ध'स । लु'दे'न' समस'उद' सशु'म'रे' क्लेश । रे'स'द' रे'द'ग' हु'द'म' अद' ॥ -

Cité ci-dessus p 42. 10.

3) Voir ci-dessus p. 41. 4 et suiv.

4) *yad uta* a°, p. 41. 4.

तत्रता वा अचित्तवता वा मोषधर्मकमप्येतत्⁽¹⁾ प्रलपधर्मकमप्येतदिति ॥ तदनेन न्यायेन
यन्मोषधर्म⁽²⁾ तन्मोषधर्मो यस्मादुक्तवान् तदागतो भगवान् सर्वे च मोषधर्माः सत्कारा
स्तस्मान्मोषधर्मकत्वेन ते सत्कारा मूया भवन्ति⁽³⁾ चित्रव्राण्यल्लदार्किकात्⁽⁴⁾ लक्षणेनोपेत-
पक्षमपवारण्यचित्तोदपनवत्सराभजत्⁽⁵⁾ तत्र चित्तनादक मोषधर्मकं वितवप्यात्पलात-
६ चक्रवत् ॥

यतो नि स्वभावत्वेन मूया सर्वसत्कारा मोषधर्मकत्वात् मूयाचिकादिफलत्वात् ॥
यत्तु सत्यं न तन्मोषधर्मकं तपया निर्वाणमेकं⁽⁶⁾ ततश्च विहितोपपत्त्याऽस्माद्यागमा-
तिसिद्धे सर्वभावानां नैस्वभाव्यं शून्या सर्वधर्मा नि स्वभावयोगेनेति च प्रस्तापारमिता
धर्मयत्तिनापाठान्⁽⁷⁾ ॥

- 10 घत्राह । पक्षेव मोषधर्मकत्वेन सर्वसत्काराणां मूया[71b]ने प्रतिपादितं भवता ।
नन्वेवं सति न सति सर्वे भावा इति सर्वपदार्थावयवादिनां विषयादष्टिरेव स्यात् ॥
उच्यते । सत्यं मोषधर्मका सर्वसत्कारा येऽप्यापि भवन्ति मुष्णन्ति । ननु च भोः ।

तन्मूया मोषधर्मं पश्यति किं तत्र मुष्णते ।

1) Manque dans les Mss et dans le tibétain

2) Le tibétain porte འདི་ནི་འཇིག་པའི་ཚེས་ཅན་ནོ། = *ranāpadharma-*
ham etat

3) ལྟ་བུ་ཡིས་འཇིག་པའི་ཚེས་ཅན་ནི་ནི་...

4-4) Manque dans la version tibétaine. Mss. **montrasabharāna*°, **madha*° — Mahāsena s'empara d'Udayana au moyen d'un éléphant artificiel, voir Kathās, XII, 101; Harṣacarita, VI sub fin Schiefner, Mahākā-
tyāyana und König Tschangpa Pradyota, pp 30-7 (*māyāmālāṅga*, H. e.
= *kapatakulāṅga*, Comm = *gantraḥasti*, K 1). — Communiqué par M F W
Thomas.

5) *cham* manque dans la version tibétaine

6) Sic Mss — Ger-phyin, VI, 8 (A M O II, p 201). — Même citation,
uktam bhagavatā, ci dessous XXII, 11, *pratyāpāramitābhūdhānā*, XXIV, 14
dyardhaṇṇatīrāyām, XXIV, 18 — Voir l'édition de H. Jendrali, p 405

यद्वास्माभिस्तन्मृषा मोषधर्मकमित्युक्तं तदा किं तत्र मुष्यते । किं तत्राभावो भव-
ति । कश्चिद्यदि [Tib. 93a] पदार्थो ऽभिव्यक्तस्यातस्यापवादार्भावदर्शनान्मिथ्यादृष्टिः ।
पदा तु पदार्थमेव कं चित्र पश्यामस्तदा किं तत्र मुष्यते । नैव किं चिद्भावो भवतीत्यपु-
नोऽप्यमुपात्मो भवतः ॥

यत्राह । पद्यभावदर्शनमपि न प्रतिपाद्यते । किं पुनरनेनागमेन प्रतिपाद्यता 5
इति ॥ उच्यते ।

एतत्तुक्तं भगवता शून्यतापरिदीपकं⁽¹⁾ ॥ २

यदेतदुक्तं भगवता तत्र भावानामभावपरिदीपकं । किं तर्हि शून्यतापरिदीपकं
स्वभावानुत्पादपरिदीपकमित्यर्थः ॥ यद्योक्तमनवतस्रुदापितैक्रमणसूत्रे ।

यः प्रत्ययैर्वापि स क्षत्रातो

10

नो तस्य उत्पादु सभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां ज्ञानति सोऽग्रमतः ॥ इति ॥

1) ग'ल'ते' वस्तु'कै'स' ग'न' ऽय'स'। दे' हु'न' दे'ल' उ'दे'ग' वस्तु'। व'कै'स'
व'न'ल'न'स'ग'रे'स' दे' ग'सु'न'स'। व'न'दे'न' ऽय'न'स'व'सु'न'स'न' ऽय'॥

2) Le tibétain a simplement མདོ་ལམ་ = *sūtrāt*. — Voir Kandjour, Mdo XII, foll. 317—390 (Ann M. G. p. 253), Nanjio, № 437, traduit A. D. 808, Anavataptanāgarājapariprocchāsūtra, qui est nommé par Wassilieff, Bouddhisme p. 327, comme un des sūtras «des ausschließlich echten Sinnes» au point de vue des Mādhyamikas. — Sur Anavatapta, lac ou nāga, voir notamment Burn, Intr. 171, 330, 396 et Lotus 3; Fujishima, Bouddh. japonais, 55. — Notre stance est citée (sans indication de source et avec variantes) Bodhicaryāv. p. IX 2 (Bibl. Ind. p. 355.10 et Bouddhisme p. 241, n. 1), Subhās agr. (Muséon, N.S IV, 395. 22), et ci-dessous, trois fois, au chap. XXIV.

3) Mss. °dānu.

⁽¹⁾ घत्राह । नापमागमो भावस्वभावानुपादे परिदीपयति किं तर्हि निःस्वभावत्वं
स्वभावस्यानवस्थापितत्वं विनाशित्वमिति ⁽²⁾ ॥ कुत एतदिति चेत् ।

भावानां निःस्वभावत्वमन्यथाभावदर्शनात् ⁽³⁾ ॥

विचार्यमाणानामन्यथात्वं विपरिणामदर्शनादित्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति । यदि भावानां
स्वभावो न स्यात्तदानीं नैवेद्यामन्यथात्वमुपलभ्ये (12a)त । उपलभ्यते च परिणामः । तस्मा-
त्स्वभावानवस्थापितमेव सूत्रार्थ इति विज्ञेयं ॥

इतश्चैतदेवं । यस्मात् ।

यस्यभावो भावो नास्ति भावानां शून्यता यतः ⁽⁴⁾ ॥ ३

यो ह्यस्वभावो भावः स [Tib 93b] नास्ति । भावानां च शून्यता नाम धर्म इष्यते ।
10 न चास्ति धर्मिणि तदधिनो धर्म उपपद्यते । न ह्यस्ति बन्ध्यातनये तदध्यामतोपपद्यत
इति । तस्मादस्त्येव भावानां स्वभाव इति ॥

1) L'adversaire prend la parole.

2) Ce sūtra définit le *nāstabhāratva* (ou *cūṅyatā*) comme étant le *stabhā-
rasya rināṣitra*.

3) = On dit que les êtres n'ont pas de *stabhāra* parce qu'on voit que leur
stabhāra est sujet au changement. — Par le fait, le changement prouve l'existence
du *stabhāra*.

4) *vicāryamāṇānām* n'est pas représenté dans le tibétain.

5) ཡོངས་སུ་འགྲུབ་.

6) D'après le tibétain; Mss. *nāstabhāro*

7) Le sūtra cité p. 237. 11.

8) Mss *nāstabhāraḥ ca bhāro nāsti* — Voir ci-dessous 245. v.

9) རྟོག་རྒྱུ་ལྟར་མེད་པའི་གནས་ལྟར་འགྲུབ་ལྟར་ལྟར་ལྟར་ རྟོག་རྒྱུ་
ལྟར་ལྟར་མེད་པའི་གནས་ལྟར་འགྲུབ་ལྟར་ལྟར་ལྟར་ ॥ — Notre commentaire
au troisième pāda རྟོག་རྒྱུ་མེད་པའི་ = *bhāvacstabhāro nāsti*

अपि च ।

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावश्चेन्न विद्यते ।

यदि भावानां स्वभावो न स्याद्योऽपि विपरिणामलक्षणोऽन्यथाभावः स कस्य स्यादिति ॥

अत्रोच्यते । एवमपि परिकल्प्यमाने ।

5

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावो यदि विद्यते⁽¹⁾ । 8

इह यो धर्मो यं पदार्थं न व्यभिचरति स तस्य स्वभाव इति व्यपदिश्यते । यत्प्र-
तिबद्धत्वात् । यमेरीष्यं हि लोके तदव्यभिचारित्वात्स्वभाव इत्युच्यते । तदेवौषण्यम-
प्सूपलभ्यमानं परप्रत्ययसंभूतत्वात्कृत्रिमत्वात् स्वभाव इति । यदा चैवमव्यभिचारिणा
स्वभावेन भवितव्यं तदास्याव्यभिचारित्वादन्यथाभावः स्यादाभावः । न ह्यमेः शैत्यं प्रति- 10
पद्यते । एवं भावानां सति स्वभावाभ्युपगमेऽन्यथात्वमेव न संभवेत् । उपलभ्यते चैषामन्य-
थात्वमतो नास्ति स्वभावः ॥

अपि चापमन्यथाभावो भावानां नैव संभवति पदर्शनात्सस्वभावता स्यात् । यथा च
न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

तस्यैव नान्यथाभावो नाप्यन्यस्यैव पुद्यते ।

15

पुनः न जीर्यते यस्माद्यस्माज्जीर्णो न जीर्यते⁽²⁾ ॥ ५

1) ग'ल'हे' दे'स'हे'र' मे'र'न' । ग'ब'र'डु'ल'सु'र'य' ग'न'ग'ी' य'र' । ग'ल'हे' दे'स'
हे'र' य'र'न' । दे'स'सु'र' न' ग'ब'र'डु'ल'सु'र' ॥

2) दे'हे'र'ल' वे' ग'ब'र'डु'र' मे'र' । ग'ब'र'हे'र'ल' य'न' य'र'म'य'र' । ग'न'
सु'र' ग'ब'र'डु' मे' क'सु' । ग'न'सु'र' क'स'य' य'न' मे' क'रे' ॥

तस्यैव तावत्प्राग्वत्प्राग्वत्प्रमाणं वर्तमानस्य भावस्यान्यथात्र नोपपद्यते ।
 [Tib. 91a] तथा हि पूनो पुनः[72b]वस्थापामेव वर्तमानस्य नास्त्यन्यथात्वं ॥ यथा-
 वस्थात्तुप्राप्तस्यैवान्यथात्वं परिकल्प्यते । तदपि नोपपद्यते । अन्यथात्र नाम श्राप्याः
 पर्यायः । तद्यदि पूनो नेत्यतिन्यस्यैव शीर्षास्य भवतीति । तदपि न पुच्यते । यस्माच्च हि
 6 शीर्षास्य पुनर्नृपा संवन्धो निःप्रयोजनत्वात् । किं हि शीर्षास्य पुनर्नृपा संवन्धः
 कुर्यात् । तद[गमनात्तरेण⁽¹⁾ शीर्षाताभावात्शीर्षो शीर्षत इति न युज्यते । अथ पून एवा-
 न्यथाभावस्तदयुक्तं । यथाप्राप्तव्रावस्थस्य युवेति व्यपदेशादवस्थाद्वयस्य च परस्परविरो-
 दत्वात् ॥

अपि च ।

10 तस्य चेदन्यथाभावः क्षीरमेव भवेदधि ।

अथ स्यात्⁽²⁾ । क्षीरावस्थापरित्यगेन दध्यवस्था भवति । घते न क्षीरमेव दधि
 भवतीति ॥ उच्यते । यदि क्षीरं दधि भवतीति नेत्यति परस्परविरोधात् ।

क्षीरादन्यस्य कस्य चिदधिभावो भविष्यति⁽³⁾ ॥ ६

किमुदयस्य दधिभावो भवतु । तस्मादसंबन्धमेव तदन्यस्य दधिभावो भविष्यती-
 15 ति ॥ तदेवमन्यथात्वासेभवात्कुतस्तदर्शनात्मस्वभावता भावानां प्रमेतस्यतीति न युक्ता-
 मेतत् ॥

1) Le tibétain porte དེ་མེད་པར་ ཀུས་པ་ཉིད་ ཡོད་པས་ = *tañtantarepa jir-
 natāyā bhāvat*.

2) Mss. *a'hāsyāḥśira*.

3) གལ་ཏེ་ དེ་ཉིད་ གནས་ གུར་ན། འོས་ཉིད་ བྱེ་ བོར་ རྒྱུར་རོ། འོས་ལས་
 གནས་ གན་ཞེས་ བྱེ། བྱེ་ཡི་ རྩོམ་པོ་ ཡིན་པར་ རྒྱུར་ ॥ — Mss. au troisième pāda:
ksīrād anyasya kasyārtha d°.

यद्योक्तमार्यत्राकारमकूपानमत्रे⁽¹⁾

पो न पि ज्ञायति नो चुपयसी .

नो ध्यवते न पि जीर्यति धर्मः ।

तं त्रिनु दर्शयतो नरसिंह-

स्तत्र निदेशयि सत्त्व मरुर्पा⁽²⁾ ॥

5

यस्य स्वभावे⁽⁴⁾ न निव्यति कश्चि

नो [ऽ]परमावतु केन चि लब्धिः⁽⁵⁾ । [Tib. 94b]

नात्तरतो नपि व्याहरतो वा

लभ्यति तत्र निवेशयि नाथः ॥

शात्त गती कथिता मुगतेन

नो च गती उपपद्यति का चि ।

तत्र च व्योहरतो गतिमुक्ती

मुक्ता मुच[73a]यसी बल्लसत्त्वान् ॥

10

1) Voir ci-dessus p. 90, n 2 — Les trois premières stances, p 91, 2-7

2) Mss. *deçayati*.

3) Sic Mss. — Tib शेअस'रुव' सकु'सग'रग' दे'व' यणे'र = *tatra niveçayi satteçatāni*.

4) Pour le mètre *yasya sabhāvu*

5) ग'व'द' प'द' म'पी'व' सु'ष' ग'न' म' क्रे'द'य । Même version, p. 91. 4.

6) Lire *upalabhyati* क्रे'द'य.

7) Pour le mètre *roharaṣi*. — दे'द'ग' अ'त्रो'व'स' श्रो'व'स' कृ'म'स'ग'सु'द'स ।
= *tāç ca gatimuktā vyākhyātāh*.

सर्वं वदेति निर्मात्मन धर्मान्

सर्वतु प्राप्तु मोक्षसि लोकं ।

मुक्त स्वयं गतितो गतिमुक्तो

तेन सि पारंगतो न च तीर्णो ॥

5

पारंगतो सि भवार्णवतीर्णः⁽⁵⁾

पारंगतो न च लभ्यति कश्चि ।

पातु न विद्यति नापि श्रयातु

पारंगतोऽस्मि वदेति च वाच्यं ॥

10

वाचं न विद्यति यां च वदेति

यं पि वदेति न विद्यति तं पि ।

यस्य वदेति न विद्यति सोऽपि

यो पि विज्ञानति सोऽपि यस्ततो ॥

तत्र प्रणष्टं शर्म सु सर्वं

वितथविकल्पनिवेशयत्नेन ।

1) Mss. tadāmi.

2) Mss. sarvatu सर्वसत्त्वं सर्वसत्त्वं = sarvagrāhāt.

3) सर्वसत्त्वं सर्वसत्त्वं.

4) सर्वसत्त्वं.

5) सर्वसत्त्वं सर्वसत्त्वं सर्वसत्त्वं = pāragato 'as maharṣi bhavarṣa.

6) Mss. eāra na.

7) लब्धस्य = labhyati.

8) लब्धस्य = lhrānta. — Voir p. 248, n. 5.

9) nivṛtya = निवृत्त्य. — Le mètre est irrégulier.

ज्ञातं विज्ञानमस्ति यो नरु⁽¹⁾ धर्मा-

स्तेहि तद्यागतु दृष्टं स्वयंभूः ॥

ज्ञातं प्रज्ञानमस्ति धर्मप्रणीतान्⁽²⁾

प्रीतिं स विन्दति तोषति सत्त्वान् ।

सो भवती जिनु जितेन⁽⁴⁾ लोशान्

धातम् -----⁽³⁾ ॥

तेन विज्ञानितं बोधिं विज्ञानां

बुद्धियं बोधयते स जगं पि । इत्यादि ॥ .

यद्येक्षितमस्वभावो भावो नैवास्ति शून्यतः । च भावानामप्यस्ति । तस्मादस्ति शून्य-
तामयो भावस्वभाव इति । एतदपि न पुन्यत इत्याह ।

10

यद्यशून्यं भवेत्किं चित्स्यात्कून्यमिति किं चन ।

न किं चिदस्त्यशून्यं च कुतः शून्यं भविष्यति ॥ ७

1) Mas. ye na ca. ཡེ་ན་མ་གཤམ་གྱི་པ་.

2) ལོ་ས་མཆོག་.

3) Mas. toṣati, toṣati.

4) Mas. jitra ca རྒྱུ་མེད་མ་ཆུང་མ་ཆུང་པ་དེ་རྒྱུ་མ་ཆུང་པ་འབྱུང་.

5) Mas. c(t)ima gino ca arū(o)ma(e) sthitaṣ ca. — བདག་རྒྱུ་མ་ཆུང་པ་མེད་པ་འབྱུང་པའི་གཤམ་མ་ཆུང་.

6) Mas. puṣpiya lādha. ཤུལ་སྤྱི་ཤུལ་ཤུལ་དེ་འབྱུང་པ་ཤུལ་པ་འབྱུང་.

7) Voir ci-dessus p 240. a.

8) གཤམ་དེ་རྒྱུ་མེད་པ་ཆུང་པ་འབྱུང་. རྒྱུ་མེད་པ་ཆུང་པ་འབྱུང་པ་འབྱུང་. རྒྱུ་མེད་པ་ཆུང་པ་འབྱུང་པ་འབྱུང་. རྒྱུ་མེད་པ་ཆུང་པ་འབྱུང་པ་འབྱུང་.

यदि शून्यता नाम का चित् [Tib. 95a] स्यात्तदाश्रयोभावस्वभावः स्यात् । न त्वेवं । इह हि शून्यता नामेति सर्वधर्माणां सामान्यलक्षणमित्यभ्युपगमाद् शून्यधर्माभावाद् शून्यत्वैव नास्ति । यदा चाशून्याः पदार्था न सन्ति । अशून्यता च नास्ति । तदा प्रतिपत्तनिरपेक्षत्वाच्छून्यतापि खपुष्पमालावन्नास्तीत्यवसीयता । यदा च शून्यता नास्ति तदा तदाश्रया 5 घपि पदार्था न सन्तीति स्थितमविकलं ॥

अत्राहुः । त्रीणि विमोक्षमुद्धानि शून्यतानिमित्ताप्रणिहिता [73b] ध्यानं विमुक्तये चिन्त्येभ्यो भगवता निर्दिष्टानि सर्वतीर्थिकमारमतासाधारणानि सीगत एव प्रवचने समुपलभ्यन्ते । येषामुपदेशार्थमेव ब्रुवा भगवत्सीशेषतीर्थ्यादमरुमोक्षान्वयानुगतत्र-
गति त्रगदेकप्रदीपा नैराश्रयोपदेशाविच्छिन्नशिखा उत्पद्यन्ते । स भवतिस्तद्यमनप्रवच-
10 नव्याध्यानव्याप्तेनेदानीं तामेव शून्यतां प्रतिज्ञेतुमाश्च ध्यानित्यलं भवता स्वर्गापवर्ग-
मार्गसमुद्भेदेत्येतेति ॥

उच्यते । अहो यत भवानत्युत्सुख इवात्यसविपर्यासाविर्वाणपुरगामिनं शिवमृष्टं परमं पन्थानमवधूप भावाभिनिवेशव्याकुलितं संसारकात्तारानुगमेव मार्गं मोक्षपुरगामि-
त्वेन [Tib. 95b] समाश्रितो निर्मुक्तुः सन् संसारद्वीकात्तारैः सद्धिहपालस्य एव सत्-
15 भिमावाभिनिवेशमरूपव्यवशतया तानेवोपालभते । ननु भो निरवशेषज्ञेशध्याधिचिकित्स-
कैर्मरुवैपरायैः ।

1) Voir ci-dessus p. 43, n. 4 — Dh -s. LXXIII, Dh. sūi, § 248; Atthas. § 474; Nettip. 90. 119. 126; Vis. magga (J. P. T. S. 1891) p. 155 — *rimolsā nāma dhāraṇī pratilabdhā, Rāṣṭrap. 50. 4.*

2) ལུ་སྒྲིག་པ་མའི་ སྤྱུང་ལུགས་ = *sartatirthikāsamaya*°. — *Mas. firthika-māra-mata*, lecture peu admissible.

3—3) Ces mots ne sont pas représentés dans la version tibétaine.

4) *Mas. °lāntārāsadbhir.* — རྣ་པ་དག་གིས་ ལྷན་པར་བྱ་བ་ཡིན་པའི་ནུ་
= Alors que vous devez être réprimandé par les bons.....

5) *abhimāna* = བརྟོག་པར་བྱུང་.

शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसर्गो द्विनिः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् वनायिरे⁽¹⁾ ॥ ८

इह सर्वेषामेव दृष्टिस्तानां सर्वप्रमाणनिवेशानां धर्मि सरणप्रवृत्तिः सा शून्यता ।
न च दृष्टिकृतानां निवृत्तिमात्रे भावो⁽²⁾ । ये तु तस्यामपि शून्यतायां भावानिनिवेशिनस्तान्
प्रत्यवाचका वपमिति⁽³⁾ कुतोऽस्मिन्पदेशात्सकलकल्पनाध्यायत्वा मोक्षो भविष्यति । यो⁽⁴⁾ ६
न किं चिदपि ते पण्यं दास्यामीत्युक्तः⁽⁵⁾ सचदेहि भोस्तदेव मर्या न किं चिन्नाम पण्य-

1) कुल'म'इत्य'श्रु' श्रु'म'श्रु' । श्रु' श्रु' देव'म'अनु'म' व'श्रु'न' ।
न'न'न' श्रु'म'श्रु' श्रु'म' । दे'न' व'श्रु'म'अनु'म' व'श्रु'न' ॥ — Notre commen-
taire, *sgrub-tu-med-par*. — Cité Subhāṣitas., Musée, IV, 397.33 et Bep.
IX, 33 qui traduit *niḥsaraṇa* par *ñes-par-hōyin-pa* et *asādhya* par *g'o-bya-*
mīn-pa. — देव'म' = *nī, nīs, prati* (Foucaux, Grammaire p. 191).
अनु'म' = *to emit, to remove (niḥ-sārayati)*, est le transitif de अनु'म' —
Pour la doctrine du vide, ci-dessous XXV. 10 et Bodhic. p., IX, 83 a. *śūnyatā-
sanādhānād hiyate bhūtarāsanā* ! *kim cin nāstīti cābhyāsāt sāpi paścāt pra-*
hiyate !)

2) श्रु'म'अनु'म'

3) Sur la lecture *niḥsaraṇa*, Mhv. I 433 *pratisaraṇa*, Bendall, Mu-
sée, IV, p. 399, n 6. — *apavṛtta* = नि'व'म'. — Il y a (M. Vynt. 82) six
niḥsaranīyadhātu à savoir *mastrī, karuṇā, . . . asmimūnasamudghāta, anismita,*
et trois (*Itivuttaka* § 72, § 43) *nellhammam (lāmānam nissaranam), ārupṣam*
(*rūpānam* . .), *ajātam*. . . *araṇhataṃ (jātara... sanhataṃ)*. — Le suffixe
anīya doit s'entendre comme dans *tanīya* = *tāpānaka* (Abg N. I° p. 115),
vedānīya, vedaṇīya (Abhidh. k. v Soc As. 203 b): *kārtary anīyaḥ karāṇe vā*
(Voir Bodhic. p. 16 1, et sources grammaticales citées in loco)
niḥsaranaprajñā (grāhaka), M. Vynt. 49. 31.

4) Sic Mss. — श्रु'म'अनु'म'इत्य'श्रु' नि'व'म'दे'न' दे'न'म' ॥ ८ ॥
न'न'न' = . . *l'hīrah. ye tu*

5) Mss. *arūcalā royaṃ*. दे'न'न' दे' नि'व'म' नि' श्रु'श्रु' ।

6) *iti* = दे'न'म' ।

7) Mss. *parā dāṇa, 13 13 dāṇa*

मिति धूपात्स केनोपायेन शक्यः पयसागार्यं ग्राहयितुं । एवं येषां शून्यतायामपि भ्रात्रा-
भिनिवेशः केने[74a]दानो स तेषां तस्यां भ्रात्राभिनिवेशो नियिध्यतामिति । यतो महा-
भैषज्येऽपि दोषसंक्षिप्तात्परमचिकित्सकेः महत्विद्यैस्तद्यागतेः प्रत्याख्याता एव ते ॥

यद्योक्तं भगवत्तार्क्यरत्नकरमुत्रे । यत्र शून्यतया धर्मान् शून्यान् करोति । यपि तु
5 धर्मा एव शून्याः । यत्नानिमित्तेन धर्माननिमित्तान् करोति । यपि तु धर्मा एवानिमित्ताः ।
यच्चाप्रणिहितेन धर्मानप्रणिहितान् करोति । यपि तु धर्मा एवाप्रणिहिताः । [Tib. 96 a]
पैवं प्रत्यवेता इषमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेता । पे हि काश्यप
शून्यतोपलम्भेन शून्यतां प्रतिस्मरति तानहं नष्टप्रणाष्टाविति वदामि । इति प्रथमनाम् ॥
वरं खलु काश्यप मुपेक्षमात्रा पुद्गलदृष्टिगमिता न तेषामावाभिनिवेशिनास्य शून्यताद-
10 ष्टिः । तत्कस्य हेतोः । सर्वदृष्टिकृतानां हि काश्यप शून्यता निःसर्गा । यस्य खलु पुनः
शून्यतैव दृष्टिस्तमहमचिकित्सामिति वदामि । तद्यथा काश्यप ग्लानः पुरुषः स्यात्तस्यै
वेद्यो भैषज्यं दद्यात्तस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य स्वयं कोष्ठगतं न निःसरेत् । तत्किं
मन्यसे काश्यप यपि तु स पुरुषस्ततो ग्लान्यान्मुक्तो भवेत् ॥ नो ह्रीदं भगवन् गाढतरं
तस्य पुरुषस्य ग्लान्यं भवेत्तस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य कोष्ठगतं न निःसरेत् ॥ भगवा-

1) Voir p 45, n. 1. — རྟོན་མཆོག་ བཤེགས་པའི་མདོ་.

2) ཆོས་རྒྱལ་པ་ ཡང་རྟག་པར་ སྐུ་མཆོག་མ་ རྟེན་མཆོག་.

3) རྟོན་པ་ཀྱིས་ རྟེན་པའི་མཆོག་ = śūnyatālambanena.

4) རྟེན་པ་.

6) རྟེན་པ་ རྟེན་པའི་ གསུངས་པ་ འདི་པའི་ རྟེན་པ་ རྟེན་པ་ རྟེན་པ་ རྟེན་པ་ རྟེན་པ་ རྟེན་པ་

३॥ = tūn aham asmāi pravacanān nastān pranastān stī vadāmi.

नाह । एवमेव काश्यप सर्वदृष्टिकृतानां शून्यता निःसरणं । पश्य खलु पुनः शून्यतेव दृष्टि-
स्तमकमचिकित्स्यमिति घटामि⁽¹⁾ ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदाया मध्यमकवृत्तौ संस्कारपरीता
नाम त्रयोदशमं प्रकरणं ॥

1) Le rapport étroit du Ratnakūṭa et du sūtra de Nāgarjuna est digne de remarque — La théorie de la *durgrahātā*, des dangers que présente une fausse conception des doctrines bouddhiques, et en particulier de la *śūnyatā*, est développée dans un grand nombre de textes. (Voir Dogmatique Bouddhique, I, p. 26 = J. As 1902, II, p. 258) — La *śūnyatā* est couramment comparée à un serpent, qu'il faut saisir au bon endroit. Cette métaphore (*alagadda* = *alagadda*) est développée dans un sūtra que cite Buddhaghosa, Sum VII. p. 21; mais il s'agit de la doctrine bouddhique en général, *duggahītattā bhikkhave dhammānam*. — Pour l'école du Kathāvatthu (XIX. 2) les *skandhas* sont vides par l'absence d'*ātman* (*anattalakkhaṇa*), le *nirvāṇa* seul est *anamita*, *aprambha*. Les Andhakas ont tort de ne pas distinguer le sens des expressions scripturales (*avibhajjārādi-vāda*).

XIV.

संसर्गपरिज्ञा नाम चतुर्दशनं प्रकरणं

यत्राह । अस्त्येव भावस्वभावस्तत्संसर्गोपदेशात् । इह यत्रास्ति न तस्य संसर्ग-
स्तद्यथा बन्ध्यासुतः [74b] दुःखिनीः । अस्ति च संस्काराणां संसर्गोपदेशः⁽¹⁾ ।⁽²⁾ धनुः प्रतीत्य
5 इयाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानं । त्रयाणां संनिपातः [Tib 98b] स्पर्शः । स्पर्शमरुता
वेदनेति विस्तरः । तथा संज्ञा च वेदना च संसृष्टावितौ धर्मौ न[त] संसृष्टाविति⁽³⁾ [संस्काराणां
संसर्गोपदेशः] । तदेवं संसर्गोपदेशाद्विद्यत एव भावस्वभाव इति ॥

उच्यते । स्यादेतदेवं यदि संसर्ग एव भवेत् । [न अस्ति] वस्मत् ।

दृष्टव्यं दर्शनं दृष्टा त्रीण्येतानि द्विशो द्विजः ।

10 सर्वशब्द न संसर्गमन्योन्येन द्रव्यतृणं⁽⁴⁾ ॥ १

तत्र दृष्टव्यं द्वयं दर्शनं चतुर्दष्टा विज्ञानं । एषां त्रयाणां द्विशो द्विजः संसर्गो ना-
स्ति । चतुर्थी द्वयस्य च चतुर्थो विज्ञानस्य च विज्ञानस्य द्वयस्य च संसर्गो नास्तीत्येवं
द्विशो द्विजः संसर्गो न भवति । सर्वशोऽपि त्रयाणामप्येषां पुण्यं संसर्गो नास्ति ॥

1) Sur le *samsarga* de l'œil et de la couleur, etc., *Gikāṣa*. 263. 8

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 6.

3) *འདུ་མཉེན་རྣམས་ལ་* རྟེན་གྱི་མཐུན་པ་ཡང་ཡིན་ནོ།

4) *Maṣ bharaṣo bhāret.*

5) *མཉེན་པོ་ལྷ་ལ་ལྷ་ལ་པོ།* གཟུང་པོ་རྟེན་གྱི་མཐུན་པ་ནང་། མཐུན་པ་ཅན་
ཅན་རྟེན་གྱི་མཐུན་པ་། མཐུན་པ་ལྷ་ལ་ལྷ་ལ་པོ།

यथा च द्रष्टव्यदर्शनदृष्ट्यां दिशो दिशः सर्वशश्च संसर्गभावः ।

एवं रागश्च रक्तश्च रञ्जनीयं च दृश्यतां ।

- रागस्य रक्तस्य च संसर्गो नास्ति । रागस्य⁽²⁾ रञ्जनीयस्य च । त्रयाणामपि पुनपत्तं-
सर्गो नास्ति । यथा चैषमिव ।

त्रैधेन शेषाः क्षेपशाश्च शेषाण्यवतनानि च ॥ २

5

अन्योन्येन संसर्गं न व्रजति । त्रयः प्रवृत्तास्त्रिधा त्रिधाभावस्त्रैधं । तेन त्रैधेन
शेषाः क्षेपशा द्वेषमोहादपस्त एते द्वेषद्विष्टद्वेषणीपादिना त्रैधेन श्रोत्रश्रोतृश्रोतव्यादिना
च [Tab 97a] ॥ कस्मात्पनुर्यां संसर्गो नास्तीत्याह ।

अन्येनान्यस्य संसर्गस्तच्चान्यत्वं न विद्यते ।

द्रष्टव्यप्रभृतीनां पत्र संसर्गं व्रजन्त्यतः ॥ ३

10

यदित्ययं पस्मादर्थे । यदि द्रष्टव्यादीनां परस्परमन्यत्वं स्यात् तदा क्षीरिदिकयो-
रिवान्येनान्यस्य संसर्गः स्यात् । तच्चान्यत्वं पस्मादिषां द्रष्टव्यप्रभृतीनां न संभवत्यतो नैते
संसर्गं व्रजन्ति ॥ अपि च ।

1) Mss. *rañjanīyaś ca*

2) Mss. *rāgasya raktasya rañjanīyasya ca*. Il faut ajouter *raktasya rañja-*
nīyasya ca.

3) དེ་པའིན་ འདྲོད་ཆགས་ ཆགས་པ་ རང་། ཆགས་པར་བྱ་བ་ ཉུན་མོངས་པ།
ལྷག་མ་རྒྱུ་པ་ རང་ རྩེ་མཆེད་ཏེ། ལྷག་མ་འདྲ་ རྒྱུ་པ་ གཟུམ་གྱིས་སོ།། Dans cette
version (Mülam), *drçyatām* (2ème pāda) n'est pas traduit. Notre commentaire, au
lieu de *non-moñs-pa* porte *lta bya ste*, *lleṣāḥ* n'est pas traduit — Au 4ème pāda,
commentaire: *nam gsum-ñid-kyis-so*.

4) གཞན་ རང་ གཞན་འདྲ་ རང་ འབྱུང་ན། གང་ཕྱིར་ བཟླ་བུ་ལ་ སྟགས་ལ།
གཞན་ དེ་ ཡོད་པ་མཁྱེན་པ། དེ་ཕྱིར་ རྒྱུ་པར་ མི་ འབྱུང་རོ།

न च केवलमन्यत्र दृष्ट्यादिर्न विद्यते ।

नान्य चित्तेन चित्तार्थं नान्यद्युपपद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

न च केवलं कार्यकारण[75a]प्रभावस्थितानां दृष्ट्यादीनानन्यत्वं न सीयति । घट-
पटादीनामपि पदार्थानां सर्वेषां नैव संभवतीत्यवसीयतां ॥ यथा चैषां दृष्टव्यप्रभृतानां
७ परस्परतोऽन्यत्वमनन्तरा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्यदन्यतप्रतीत्यान्यान्यदन्यदन्तेऽन्यतः ।

यत्प्रतीत्य च पतन्मातदन्यमोपपद्यते⁽²⁾ ॥ ५

इह परितद्वटाण्यं वस्तु पटादन्यदिति व्यपदिश्यते । तदेतदन्यदन्यतप्रतीत्यान्यद्व-
ति⁽³⁾ 'अन्यवस्तु[न एते] एतेऽन्यतो विना[न्या]दन्यदन्यन्न भवति । पञ्च पटाण्यं वस्तु अन्यद-
10 टाण्यं वस्तु प्रतीत्यान्यदवति । तस्मात्पटाण्यद्वस्तुनस्तद्वटाण्यं वस्तु नान्यदवतीत्यव-
सीयतां । पतन्मातप्रतीत्य एदवति [Tab. 97b] तस्मात्तदन्यन्न भवति । सापेक्षतादोषा-
ङ्कुर्यत् क्रुस्वदीर्घयेति । तथा च चक्ष्यति ।

प्रतीत्य एव द्रवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्माद्विच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति⁽⁴⁾ ॥

15 यत्राह । यदि घटादन्यः पटः स्यात्तं च पृथग्भूतं परमपेक्षान्यो घटः स्यात्तद्य को
दोष इति ॥ उच्यते ।

1) ལུ་ཤུ་ལ་ཞེས་ འཕའ་ཞིག་ལ། གཞན་ཉིད་ མེད་པར་ མ་ རེད་ཀྱི། གང་ ཡང་
གང་ ཅང་ ལྟན་ཅིག་ཏུ། གཞན་པ་ཉིད་ མེ་ འཕའ་ནི།

2) གཞན་ རེ་ གཞན་ལ་ མཆོད་ཏེ་ གཞན། གཞན་ མེད་པར་ གཞན་ གཞན་ མེ
འཕུར། གང་ལ་ མཆོད་ཏེ་ གང་ ཡིན་པ། རེ་ རེ་ རེ་ལས་ གཞན་ མེ་ འཕའ་།

3) Mes. *anyatas tu yte 'nyato à quoi correspond* དེ་དེ་ལོ་ གཞན་ མེད་པར་
= *anyatatas yte*.

4) = XVIII. 10.

यद्यन्यदन्यस्मादन्यस्मादप्युते भवेत् ।

तदन्यदन्यदन्यस्मादुते नास्ति च नास्त्यतः⁽¹⁾ ॥ ६

एकोऽत्रान्यशब्द उपदर्शने । यपरशार्थत्तिरपरामर्शः⁽²⁾ । अन्यश्च प्रसिद्धोच्चारणमित्य-
न्यशब्दत्रयोपादानं । यदि ह्येतद्व्याख्यं वस्तु पटादन्यस्मादन्यत्स्यात्⁽³⁾ । तद्व्याख्यं वस्तु-
न्यस्मादपि पटाख्यादुतेऽन्यद्वेत् । तदा च पटनिरपेतस्यैव⁽⁴⁾ एकैकस्य घटस्यान्यत्वं 5
भवेत् । पटि यस्मादन्यत्ततेन त्रिणापि सिद्ध्यति । तद्यथा स एव घटो न स्वल्पनिष्पत्ता-
वन्यं पटमपेतते । एवमन्यत्रमपि यदि घटस्यान्यस्मात्पटादुते भवेत् [75b] । तदानीं पट-
निरपेतस्य घटस्य परत्वं स्यात् । न त्वेकैकस्य पटनिरपेतस्य घटस्यान्यत्वं दृष्टं । तस्मा-
दन्यद्वतीति ब्रुवता यदपेक्ष्य यदन्यत्ततस्तदन्यत्र भवतीति स्फुटमभ्युपेतं भवति ॥

अत्राह । यदि खल्वन्यत्रमेवं [Tib. 98a] कुतश्चित्कस्य चिन्नास्ति । नन्विदमपि 10
तदा न संभवति वक्तुं । यस्मादन्यत्प्रतीत्यान्यदन्यद्वतीति तस्मादेव तदन्यदन्यत्र भव-
तीति ॥ उच्यते । यत एव हि परस्परपेक्षिकी भावानामन्यत्रसिद्धिरत एवान्यदित्युच्यते
लौकिके व्यवहारे स्थित्वा । वस्तुतस्तु परीक्ष्यमाणमन्यत्वं न संभवतीति ब्रूमः ॥

यदि तर्हि नान्यविद्यमानेऽप्यन्यत्वे लोकतत्त्वत्वा पटादन्यो घट इति व्यपदिश्यते ।
अथ कस्माद्विज्ञाङ्कुरपोरप्येवमन्यत्वं न व्यपदिश्यते ॥ 15

उच्यते । नैव हि लोको घटपटयोरिव बीजाङ्कुरयोरन्यत्वं प्रतिपद्यते । घटपटयोरिव
अन्यजनकत्वाभावाप्रसङ्गात् । यौगपद्यभावप्रसङ्गात् । अपि च यस्माद्विज्ञात्रमुक्त्वा बीजकार्थं

1) ग्राह्ये ग्राह्यं के ग्राह्यं न्यस्य ग्राह्यं देहे ग्राह्यं मेरुस्य ग्राह्यं मृगस्य ।
ग्राह्यं मेरुस्य के ग्राह्यं मृगस्य । पितृभ्यो देवेभ्यो न्यस्य ॥

2) Mss. arthākṣara.

3) Mss. anyasmāt.

4) Les Mss. ponctuent.

5) Ci-dessus 252. s

वृत्तमुपदर्शयति पुनान् लोकेषु वृत्तो गणोत्त इति । तस्मात्लोकेशेपि कार्यकारणभूतानां नास्त्येव परममिति व्यवस्थाप्यते ॥

अत्राह । यदि पदार्थात्तरे पदार्थात्तरसापेक्षा परबुद्धिः स्यात्स्यदेप दोषः ⁽¹⁾ तस्मात्तदन्यन्न भवतीति । न त्वेवं द्रूमः । किं तर्हि इक्षान्यदं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति । तद्यत्र ⁽²⁾ ममेवेतं स पदार्थः पदार्थात्तरनिर्पेक्षतापि पर इत्युच्यते । तस्मादुक्तदोषानवमरोऽस्मत्पक्ष इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यदन्यन्नमेव स्यात् । न तस्ति । [Tib. 98b] इक्षेदमन्यदं कल्प्यमाननन्यस्मिन् वा का[76a]ल्प्येतानन्यस्मिन् वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

नान्यस्मिन् विद्यतेऽन्यत्त्वमनन्यस्मिन् न विद्यते ।

- 10 तत्रान्यस्मिन्नन्यत्त्वमस्तीति कल्प्यते । किं तदानीमन्यत्त्वं परिकल्पनया । अन्यव्यपदेशमिदं हि भ्रमज्ञान्यत्त्वं परिकल्प्यते । स चान्यव्यपदेशो ⁽³⁾ विनाप्यन्यत्त्वेन सिद्ध एव यस्मात्तन्धान्यव्यपदेश एव पदार्थेऽन्यस्मिन्नन्यत्त्वं कल्प्यत इत्येवं तावदन्यस्मिन्नन्यत्त्वं न संभवति ॥ इदानीमनन्यस्मिन्नन्यत्त्वं नास्ति । यस्मादनन्य उच्यते ⁽⁴⁾ एकास्तत्र चान्यत्त्वविह्वलेकत्वमस्तीति । अतो विरोधादनन्यस्मिन्नन्यत्त्वं न संभवति ॥ यद्येदानीं
- 15 नान्यस्मिन्ननन्यस्मिन् विद्यते ⁽⁵⁾ तद्यतिरिक्तस्य पदार्थात्तरस्यासंभवादेतद्यतिरिक्तेऽपि

1) *tasmāt* = རེའི་མཐོང་པ་.

2) Tib. ཅེ་ཡང་ཡིན་པ་ ལྟར་པ་.

3) *Mss. samacetam, samacedam* — འདྲ་བ་.

4) *Mss. anyatram apa pari*°.

5) *Mss. °cyapadece*.

6) གཞན་མ་ཡིན་པ་ རེ་ གཅིག་ཀྱི་ནང་ ལུ་པ་.

7) *tad* = རེ་དག་ལས་ = *anya-ananya*°.

ते⁽¹⁾ परिमर्षत लौकिक्यं शूरा

येहि [5]स्वभायत सातिगि धर्माः । [77a]

कामगुणैर्हि चरन्ति घसङ्गाः

संग विप्रविष सत्य चिनेति⁽⁴⁾ ॥

नो पि घ सद्य न जीविकं वाधि

सलाहेतं च करोति विनेन्द्राः ।

* * * * *

सनु न प्रप्ति करोति च घये⁽⁶⁾ ॥

मदु न विद्यति घत्र कदा चि

* * * * *

* * * * *

तस्य न विद्यति वेदग लोके ॥

1) Ms. ye. गद'रग' रद सदेय मेरु' केश' लदे' मे'स'म। दम'म' दे'रग'
लदे'र'दे'य' सु'द'य'ल'द'य'।

2) laukika? Tib = loka?

3) Ms. °gunasr bhe°

4) ल'रु'ल'म'र'सु'दे'।

5) मे'र'म'द'क'म'स = marendūh — Ms karoti, karonti

6) से'म'स'रु'य' यि'द'म'मे'य' य'द' र'दे'म'द'द'य'। दे'र'ग'क'म'स'थि' दे' दे'
र'ग'ल'म'के॥ दे'स'पु'व'द'स'। = asatev api sativesu karonty artham, tesūm
tad eva mahātustik — Ms. imu dūsta rute ca mahātām satva na asti karoti
ca artham.

8) Ms devam asagatayo dharmukta, tasya na vidyati. , — tam devam...
ग'द'र'ग' केश'दे'र'ल'द'य' मे'स' सु'द'य'। दे'र'ग' यि'द' दे' र'दे'ल' क'म'स' मे' ल'सु'द'।
yesām dharmatāyām tasyām adhamuktis tesām mano bhare 'saktam.

ते⁽¹⁾ परिानर्तत लौकिक⁽²⁾ शूरा

येहि [५]स्वभावतः क्षातिमि धर्मा । [77a]

कामगुणैर्हि⁽³⁾ क्षरन्ति घसद्वा

सम विरार्क्षप सत्त विनेत्ति⁽⁴⁾ ॥

नो पि च सत्त न ज्ञीविहू वाशि

सत्तस्ति च करोत्ति नि⁽⁵⁾नेन्द्रा ।

* * * * *

सत्तु न घस्ति करोत्ति च घय⁽⁶⁾ ॥

सत्तु न विद्यति घत्र कदा चि

⁽⁷⁾

* * * * *

* * * * *

तस्य न विद्यति वेदन लोके ॥

1) Mss ye गदरग रद सदेह मेद केष अदे मेष स। दसमस देदग
अहेगहेह सुदददद।

2) laukika? Tib = loler

3) Mss °gunav bhr°

4) अरुण मरुदेद।

5) मीदसद दूमस = *navenduh* — Mss karoti, karonti

6) सेमस ठद यीदम मेद यद रीद मदेद स। देदग दूमस छि दे दे
दगम के॥ देस सुम दस। = *asatsv apī sativesu karonty artham, tesīm*
tad eva mahatustāh — Mss imū dusta rute ca mahāntam satva na asī karoti
ca artham

8) Mss *devam asagatayo dhimul ta, tasya na vidyati*, — *tam devam*
गदरग केष हेद अदीय मेष सुम स। देदग यीद दे वीदय कगस मी अरुम।
yeām āharmat nyām tasyām ādhimuktis tes im mano bl are 'saktam

(1)
तथा ।

भावितु मार्गं पवर्तितु ज्ञान
शून्यक धर्म निरात्मक सर्वि ।
येन विभावित भोक्तिमि धर्मा-

5

स्तस्य भवेत्प्रतिभानगनते ॥ इत्यादि ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमत्ववृत्तौ संसर्गपरीता
नाम चतुर्दशमं प्रकरणं ॥

1) वेस सुमि मरु ३८ । ३ वेसि ३८ ।

स्वभावपरीक्षा नाम पञ्चदशम प्रकरणा

घञाह । [Tib 100a] विद्यत एव भावानां स्वभावस्तन्निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादा
नात् । इह यन्नास्ति न तस्य निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादानमस्ति यथा ह्यपुष्पस्य । उपा
दीपत्ते च बोझाविद्यादयो हेतुप्रत्यया घङ्कुरसस्वारादीनां निष्पादका इत्यतो विद्यत एव
भावास्वभाव इति ॥ उच्यते । यदि भावानां सस्वाराङ्कुरादीनां स्वभावोऽस्ति किमिदानीं 6
विद्यमानानां हेतुप्रत्यये प्रयोजन । यथा वर्तमानाभूतानां सस्वाराङ्कुरादीनां भूयो निष्प
त्तये नाविद्याबीजादीनामुपादानं क्रियते । एवमन्यदपि तदुत्पत्तये न कर्तव्यं स्यात्तत्स्व
भावेन विद्यमानतादिति प्रतिपादयन्नाह ।

न सगज स्वभावस्य पुक्त प्रत्ययहेतुभि ।

यद्य स्यान्नैवोत्पादात्पूर्व कस्य चिद्भावस्य [स्व]भावोऽस्ति यतोऽस्य विद्यमानता 10
उत्पत्तिरैषर्था स्यात् । किं तर्ह्युत्पादात्पूर्वमविद्यमानस्यैव स्व[77b]भावस्य हेतुप्रत्ययान
प्रतीत्य पश्चादुत्पादो भवतीति ॥ एवमपीष्टमपणे ।

हेतुप्रत्ययसंभूत स्वभाव कृतको भवेत्⁽²⁾ ॥ १

1) गङ्गङ्ग ल ङ्ग दे श्वेद मरुतु वरे श्वेद ल्लवम मे सुमरु लशुम
= etam anyad api nopadani kartavyam

2) मरुवदेव कु र्द कुङ्गलस दे। लशुमरु रेणस म म पीङ्गदे। कु
र्द कुङ्गलस सुवव पी। मरुवदेव सुष म उङ्गु लशुम ॥ Akutobhaya
traduit scabdhava par देवदेव

अविद्याविपर्ययाभावात्तु लो[78a]को निःस्वभावमेव भावज्ञाते सस्वभावत्वेन प्रति-
 पन्नः [Tib. 101a] । यदा हि तैमिरिकास्तिमिरप्रत्ययादसत्तमेव केशादिस्वभावे⁽¹⁾ सस्व-
 भावत्वेनाभिनिविष्टाः । एवमविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनतया बाला निःस्वभावं भावज्ञाते
 सस्वभावत्वेनाभिनिविष्टा यथाभिनिवेशे⁽²⁾ लक्षणमावर्तते । अग्रेहीषण्ये स्वलक्षणं । ततोऽन्य-
 त्रानुपलब्धादसाधारणत्वेन स्वमेव लक्षणमिति कृत्वा । बालजन⁽³⁾प्रसिद्धैव च भावता 5
 तदेवैषां साधृतं स्वद्वयमभिधर्मं व्यवस्थापितं । साधारणं ज्ञानित्यत्वादिकं सगन्धलक्षण-
 मिति चोक्तं । यदा तु धिगताविद्यातिमिरावदस्तप्रज्ञावन्तुषां दर्शनमपेक्ष्यते⁽⁷⁾ । तदा विति-
 मिरिस्तेमिरिकोपलब्धकेशादर्शनवद्बालजनमतिपरिकल्पितानुपलब्धस्वभाववैरोपे⁽⁸⁾ पुर उ-
 च्यते परकृतव्यापारिर्नाप⁽⁹⁾ स्वभावो भावानामिति ॥

1) D'après le tibétain : *niḥsvabhāvam eva leçādi svasabhāvatvena*

2) Mss. *abhiniśtāh . gathābhiniśtāh*°. — Sur les *tāmīrikas*, voir ci-dessus p 80, n. 2; 75. n. 3. — Sur le *śvalakṣaṇa*, ci-dessus 60, n. 4. — [*lakṣanavikalpa* = *yad uta tasminn evābhidhēye mṛgatṛsnākhye lakṣanavacitryābhināreṇābhinivijate yad utosnadravacalakāḥmalakṣanān sarvabhāvān vikalpayati* (Laukāv. p 127, Ms Dev. 92 Bibl Nat, fol 39a) Pour les *Vijñānavādins*, il existe quelque chose, mais ce quelque chose est vide de tout *abhidhēyatva*, *Bodhisattvabh* I, iv

3) D'après le tibétain. *taiprasiddhyā*

4) Le *sāmṛta svabhāva*, *Bodhic* p, 360 10.

5) Définitions ci-dessus p 60, n. 5 — De même celle de *dūra* (*Abhidh* k. v. 380b), de *cītarāga* (*Nāmasaṃg.* § VI 11), etc

6) Mss. *avadata*

7) Mss. *apekṣate*

8) Mss. *āryaḥ sya pūrum, āryasya puram*. — འཇགས་པ་མ་རྒྱུ་མཛེས་པ་ཡིན་ནེ
 རེས་གསལ་པར་གསུང་པར་མཛེས་པ་ཡིན་ནེ

9) *parakīlavyāpārāḥ* (Camb. Calc.), — Paris *parakīlāya tai nūyam*, — n'est pas représenté dans le tibétain

10) Le *pūnyatā* est le *śvalakṣaṇa* de tous les *skandhas*, *Madh. avat.* fol. 239a 7, et non pas l'*anilyatra*.

ज्यव्यभिचारि निज्ञे द्वयमकृत्रिमं । पूर्व[म]भूता पश्चाद्यत्र भवति । यत्र हेतुप्रत्ययसप्तपदे
न भवत्यपामौष्ण्यवत्पारस्पर्यवद्दीर्घरूढस्वयदा । तत्स्वभाव इति व्यपदिश्यते ॥ किं
खलु [धर्मो] तदित्ये स्वद्वयमस्ति ॥ न तदस्ति न चापि नास्ति स्वद्वयतः । यद्यप्येयं
तथापि [Tib. 102a] श्रोतृणामुज्जीवपरिवर्जनार्थं संवृत्या समारोप्य तदस्तीति द्रुमः ।

८ पश्योक्तं भगवता⁽³⁾

अनन्तरस्य धर्मस्य भ्रुतिः का देशना च का ।

भ्रूपते देष्टयते चापि समारोपादनन्तरः ॥ इति ॥

इहापि च वक्ष्यति⁽⁴⁾

शून्यमिति न वक्ष्यमशून्यमिति वा भवेत् ।

१० उभयं नोभयं चेति प्रज्ञप्त्यर्थं तु कथ्यते ॥ इति ॥

यदि खलु तदध्यारोपादवदिस्तीत्युच्यते कोदृशं तत् । या सा धर्माणां धर्मता
नाम सैव तत्स्वद्वयं । यद्य कोपं धर्माणां धर्मता । धर्माणां स्थायः । कोपं स्थायः ।
प्रकृतिः । का चेपं प्रकृतिः । येपं शून्यता । कोपं शून्यता । नैःस्वाभाव्यं । किमिदं नैःस्वा-

1) ཅེ་མེདི་རང་གི་ངོ་ཤོ་རེ་ལུ་སྤྲུལ་པ་རེ་ཡོད་པ་ལྟེན། Les mots na
tail asti ne sont donnés que dans le Ms. de Paris

2) Sur le thème qu'inspire la gr̥ṇyatā, voir Bodhic IX. 63. — Ce thème
est fréquemment développé dans les sūtras de la Prajñāpāramitā

3) Cette strophe est citée Bodhic. p. 365 a, avec la mention yad ullam et
la variante gr̥ṇyatā deçyatā cārthah. Les versions tibétaines divergent pareille-
ment ལྟེ་ཤུགས་པ་ལས་ཡི་གེ་མེད། རེ་ཤི་ཉ་ལོང་སྤྲུལ་པ་ཡོད་པ་ལྟེན་པ་
ལས་ཉ་ལོང་སྤྲུལ་པེད་པ།

4) = XXII. 11.

5) Mas tadaadhyāropeśa lha°, °ropeśa — adhyārope = ལྟེ་ཤུགས་པ་ = sa-
mārope

भाष्यं¹⁾ तथता । केयं तथता । तदाभावो ऽविकारित्वं सदैव स्थायित्वं²⁾ । सर्वदा³⁾ [79a] नुत्पाद
एव साध्यादीनां परनिर्पेतत्वादकृत्रिमत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

एतदुक्तं भवति । अविद्यातिमिरप्रभावोपलब्धं भावज्ञातं येनात्मना विगताविद्या-
तिगिराणामा⁴⁾र्षाणामदर्शनयोगेन विषयत्वमुपपाति तदेव स्वप्नमेयां स्वभाव इति व्यव-
स्थाप्यते । तस्य चेदं लक्षणां ।

घकृत्रिमः स्वभावो हि निर्पेतः परत्र च ।

इति व्यवस्थापयाम्यभूवुराचार्या इति विशेष्यं ॥ स चैष भावानामनुत्पादात्मकः [Tib. 102b]
स्वभावो ऽकिञ्चिद्वैनाभावमात्रत्वादस्वभाव एवेति कृत्वा नास्ति भावस्वभाव इति विशेष्यं ॥

पद्योक्तं भगवता⁵⁾ ।

भावानभावानिति यः प्रज्ञानति

स सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते ।

[यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते]

स अविमितं स्पृशते समाधिं ॥ इति ॥

अत्राह । यद्यपि स्वभावो नास्ति भावानां तथापि परभावस्तावदस्ति तदप्रतिषे-
धात् । सति च परभावे स्वभावोऽपि भविष्यति । स्वभावमन्तरेण परभावाप्रतिषेधेति ॥ 15
उच्यते ।

कृतः स्वभावस्याभावे परभावो भविष्यति ।

1) D'après le tibétain: *tathābhāvēśkāriteam*.

2) Ponctué d'après le tibétain.

3) D'après le tibétain *sarvathānupāda*: རྒྱལ་པོ་ཤེས་པ་ཅད་ཀྱི་ཕྱིན་པ་.

4) Mss. *ācāryānām*. — Voir la strophe Madh. avatāra (fol. 249a 4) ...
rūpadāyany bibhratī sarvabhāvāḥ, citée et commentée Bodhic p. 361. 4.

5) Cité ci-dessus p. 133. 9

स्वभावः परभावस्य [परभावो हि कथ्यते]⁽¹⁾ ॥ ३

इह स्वभाव एव हि लोके कश्चित्स्वभावात्तत्त्वापेक्षया पर इति व्यपदिश्यते । यदि
(2) ह्येतोऽप्यं स्वभावः स्यात् 'द्रवस्वभावसत्त्वित्वापेक्षया परभाव इति व्यपदिश्येत । यदा
तु मुमुक्षुभिर्विचर्यमाणस्य कस्य चित्स्वभाव एव नास्ति तदा कुतः परत्वं स्यात् । परा-
6 वाच्च स्वभावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥

अत्रारु । यद्यपि स्वभावपरभावौ न स्तः । तदपि भावस्तावदस्त्यप्रतिषेधात् । स
च भावो भवन् स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तस्मात्स्वभावपरभाववपि भविष्यत इति ॥
उच्यते ।

स्वभावपरभावाभ्यामृते [79b] भावः कुतः पुनः ।

10 स्वभावे [Tib. 103a] परभावे वा सति भावो हि सिध्यति⁽⁴⁾ ॥ ४

भावो हि परिक्लृप्त्यमानः स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तौ च पूर्वोक्तविधिना न
स्त इति तयोर्भावाद्भावोऽपि नास्तीत्यवसीयतां ॥

अत्रारु । यद्यपि भवतो भावः प्रतिषिद्धस्तत्राप्यभ्योऽस्ति प्रतिषेधाभावात् ।
ततश्च भावोऽपि भविष्यति प्रतिद्वन्द्विसद्भावाद्भाववदिति ॥ उच्यते । स्याद्भावो पक्षभावं

15 एव स्यात् तस्तीत्याहुः ।

1) २८'सवेङ्गं ॐ३'य'म'पिङ्ग'ङ्ग। गङ्ग'ङ्ग'रुदेस'मो' ग'ल' ॐ३। गङ्ग'ङ्ग'
रुदेस'मो' २८'सवेङ्गं' ३। गङ्ग'ङ्ग'रुदेस'मो' पिङ्ग' वेङ्ग' मङ्ग'३॥

2) *Maś yadī nāgner*

3) C'est-à-dire examiné avec le *prajñāpāśastra*; voir Bodhic. p. IX, 93, 151.

4) २८'सवेङ्गं' रु' वे' गङ्ग'रुदेस'रुग'। म'गङ्ग'रुदेस'मो' ग'ल' ॐ३।
२८'सवेङ्गं' रु' वे' गङ्ग'रुदेस'रुग'। ॐ३'रु' रुदेस'मो' रु'म'म'रु'रु'३॥
= . . . *parabhāve* ca. . .

भावस्य चेदप्रसिद्धिर्भावो नैव सिध्यति ।

भावस्य ह्यन्यथाभावमभावं ब्रुवते ज्ञाताः ॥ ५

इह हि यदि भावो नाम कश्चिदभविष्यत्स्यात्तस्यान्यथाभावाद्भावः । घटादयो हि वर्तमानावस्थायाः प्रच्युताः सत्तोऽन्यथाभावमापन्ना अभावध्वनिवाच्या भवन्ति लोके । यदा त्वगो घटादयो भावद्वपत्वेनैवासिद्धास्तदा कुतोऽविद्यमानस्वभावानामन्यथात्वमिति । प्रतो- 5
भावोऽपि नास्ति । तदेवं सर्वथा स्वभावपरभावभावभावेऽनुपपद्यमानेष्वविद्यातिमि-
प्लुतमस्तिनवनलया विपरीतं

स्वभावं परभावं च भावं चभावमेव च ।

ये पश्यन्ति न पश्यन्ति ते तत्र बुद्धशास्त्रे ॥ ६

ये हि तद्व्यागत[ib. 103b]प्रवचनाविपरीतव्याख्यानाभिगमनितया । पृथिव्याः 10
काठिण्यं स्वभावः । वेदनाया विषयानुभवः । विज्ञानस्य विषयप्रतिविज्ञप्तिः स्वभाव
इत्येवं स्वभावं भावानां वर्णयन्ति । अन्यद्विज्ञानमन्यद्रूपमन्यैव च वेदनेत्येवं परभावं वर्ण-
यन्ति⁽¹⁾ । वर्तमानावस्थे च विज्ञानादिकं भावत्वेन ये वर्णयन्ति विज्ञानादिकमेव चत्तोतता-
भाजनमप्य इति । न ते परमगन्तीरस्य (80a) प्रतोत्यतमुत्पादस्य तत्र वर्णयन्ति । यस्मा-
द्यवोदितोपपत्तिविरुद्ध स्वभावपरभावादीनामस्तित्वं । न चोपपत्तिविरुद्ध पदार्थस्वभावम- 15
नुवर्णयन्ति तद्व्यागताः स्वपमविपरीताशेषपदार्थतत्त्वज्ञेयोधात् ॥

1) गल'हे' र्देस'ये' न' सुम'र'। र्देस'मे'र' अत्रुम'म'र' मे' अत्रुम'र'।
र्देस'ये' गल'र' सु'त्रुम'र' के'। र्देस'मे'र'पे'र'म'र' सु'ये' सु'॥

2) गल'र'ग' र'म'मे'र' गल'र'र्देस' र'न'। र्देस' र'न' र्देस'मे'र'हे'र' ह'म'।
हे'र'ग' र'म'स'सु'र' म'सु'र'म'र'। हे'र'र' म'मे'र' म'पे'र'र'॥

प्राप्तः स्वभावपरभावभावभावदर्शनं तद्यगतवचनादत्यन्तविरुद्धमास्यात् भग[50b]वता
प्रतिषिद्धत्वात् ॥

किंविशिष्टेन भगवता । भावाभावविभाविना । भावाभावौ विभावपितुं शीलमस्येति
भावभावविभावी । यथावस्थितभावाभावाविपरीतस्वभावपरित्यानाद्भावभावविभावीति
6 भगवन्निबोधयते । तेन भगवता भावाभावविभाविना तस्मादस्ति त्वं च नास्ति त्वं योगमे-
तत्प्रतिषिद्धे [Tib. 101b] तस्मात्तु युक्ते भावाभावदर्शनं तन्नमित्यास्यात् ॥

तथा ⁽¹⁾ । यस्तीति काश्यप ययमेकीगते नास्तीति काश्यप ययमेकीगते । यदेनयो-
र्द्वयोरुत्तयोर्नार्थं तद्व्यप्यगनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमनिकेतमविवक्षति समिपमुच्यते काश्यप
मध्यमा प्रतिषद्दर्शनां भूतप्रत्ययेनेति ॥

10 तथा ⁽²⁾ ।

यस्तीति नास्तीति ऽपि यत्ता
शुद्धी यशुद्धीति ऽपि यत्ता ।
तस्मादुगे यत्त विवर्षयिता
मध्येऽपि स्थानं न करोति पण्डितः ॥

15

यस्तीति नास्तीति विवाद एषः
शुद्धी यशुद्धीति यपे विवादः ।
विवादप्राप्त्या न दुःखं प्रशम्यति
यविवादप्राप्त्या च दुःखं निरुच्यते ॥ इति ॥

यत्राह । यदि पुनरेकमप्यादीनां स्यात्तत्र एवास्ति न स्यात्को दोषः स्यात् ॥

20 उत्तरीयः ।

1) Citation du Ratnakūṭa, voir ci-dessous fol. 101b. — Comparer Sam. N. II, p. 17 = *sabbam alhihi kho Kaccāyana ayam kho anto. sabbam natthihi ayam duttiyo anto. ete te Kaccāyana ullo ante anupagamma marūḥena Tathagato dhammam deseti*

2) Samādhiraṇa; voir ci-dessus 133.10 — 136.2

हेतुप्रत्ययसंभूतः स्वभावः कृतको भवेत्⁽¹⁾

इत्यादिना ॥ यपि च यद्यप्येयामग्यादीनां स्वभावः स्यात्तस्य विद्यमानस्य सतो न स्या-
त्पुनरन्यथात्वमिति प्रतिपाद्यञ्चाह ।

यद्यस्ति त्वं प्रकृत्या स्यान्न भवेदस्य नास्तिता ।

यद्यग्यादिर्भावस्य प्रकृत्या स्वभावतोऽस्ति त्वं ' तदास्य स्वभावस्य प्रकृत्या विद्य- 5
मानस्य पुनरन्यथात्वं न स्यात् । यस्मात् ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न हि ज्ञातुमप्यस्यते⁽²⁾ । ८

यद्येयामग्या[81a]दीनामियमेव प्रकृतिः स्यात् । [Tab. 105a] स्वभावः स्यात् ।
तदा प्रकृतेरविकारिणीत्वात् कदा चित्पुनरन्यथाभाव उपपद्येत । न ह्याकाशस्यानावरणाच्च⁽⁴⁾
कदा चिदप्यन्यथात्वं प्रतिपद्यते । एवमग्यादीनामपि प्रकृत्या विद्यमानानां पुनरन्यथात्वं 10
न स्यात् । उपलभ्यते च भवनेयामन्यथात्वप्रबन्धोपरमलक्षणं विनाशं । तस्माद्विपरिणा-
मयमिवादापामौष्ण्यवन्नायमेवां स्वभाव इति प्रतीयतां ॥

यत्राह । यदि प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वात्तत्त्वादन्यथात्वस्य चोपलभ्यमान-
त्वात्प्रकृतिरेवां भावानां नास्तीत्युच्यते । ननु चैवमपि ।

प्रकृतौ कस्य चासत्त्वामन्यथात्वं भविष्यति⁽⁷⁾ ।

15

1) = XV. 1 (p 259. 13)

2) ग. अ. के. म. म. वै. र. छे. य. र. दे. वै. मे. र. के. मे. अ. सु. र. र. म. वै. र. ग. अ. र. अ. सु. र. र. मे. अ. सु. र. र. ॥

3) La forme est intéressante. L'auteur prend *arīlārīni* comme substantif. *Prakṛti* est une femme exempte de *rīlāra*; une telle personne peut se nommer correctement une *arīlārīni*. (J. S. Speyer).

4) Voir ci-dessus 129, n. 8.

5) Mss. *°bhāte bhāro na sūm*.

6) M Vyut. § 101, २० *anyathātra*, 91 *pralādhāraṇa*.

7) Mss *kasya rūsatyām*.

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वहोपेक्षाविद्यमानस्य ध्वस्त्यस्यैवान्यथा भविष्यति । तस्मात्-
दविद्यमानप्रकृतिरस्यैवान्यथा नुपलब्धा अन्यथा तस्य च दर्शनादस्त्येव स्वभाव इति ॥
उच्यते । यदि तावकेन मतेन प्रकृत्या (स्वभावेन) मविद्यमानस्यान्यथा (स्वभावेन) भाग-
दानस्य च दर्शनात् प्रकृतिरित्युच्यते 'एवमपि' ।

6 प्रकृती कस्य च सत्यान्यथात्वे भविष्यति⁽²⁾ ।

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वभावेन विद्यमानस्य वर्तमानस्यैवान्यथा भविष्यति ।
तस्मात् प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वे नास्तीति सर्वस्यान्यथात्वात्संभव एव । ततश्च नास्ति
[Tib. 105b] प्रकृतिर्भावानामिति चित्तेपे ॥

पञ्चाप्युक्तमन्यथा तस्य दर्शनात् नास्ति प्रकृतिरिति⁽³⁾ । तदपि परंप्रसिद्धाया (या) तद-
दर्शनमधिकृत्योक्तं । न तस्माभिः कदा चिदपि कस्य चिदन्यथात्वमभ्युपेतं ॥ तदेवमत्यंततः
प्रकृतावमविद्यमानायां सर्वधर्मैर्व्यसंविद्यमाना (51b) नेषस्वभावेषु तदन्यथात्वे सामविद्यमाने
षो होदानीमस्ति तं नास्ति च भावानां परिकल्पयति । तस्यैव परिकल्पयतो निप-
तनेन ।

पततोति शाश्वतप्राप्ते नास्तीत्युच्येद्दर्शनं⁽⁴⁾

1) Ms. *formāt* *et* 2.

2) རང་མཆོད་ཀྱི་ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། གནས་ཏུ་འབྱུང་བ་ གང་གི་ ཡོད་ རང་མཆོད་
ཡོད་པ་ ཡོད་ན་ ཡང་། གནས་ཏུ་འབྱུང་བ་ རིམ་མཉམ་ རེད་ ॥ — *praktian latham* *es*
antym.....

3) Voir ci-dessus 270 10.

4) Ms. *paraprandhityā*.

5) *śūnyatadrśya* = *śūnyatā*; *uccheda* = *śūnyatā*, Mhv. III 449 a — Les
textes abondent sur ce thème; citons seulement, pour le *savanta*, Majjh. I 426,
pour *Pucchada*, Digha, I 65 — Le Mhv croit, comme les Nikāyas, que la
théorie du *pratityasamutpāda* (*cahetudrśya*) suffit à écarter les deux ontas (ci-dessus
I, n. 4) Notre auteur va affirmer, et démontrer, qu'elle est insuffisante.

प्रसज्यत इति वाक्यशेषः । तच्चैवद्व्यशतोच्छेददर्शनं स्वर्गापवर्गमार्गात्तरापकर्त्ता-
द्यस्मान्महानर्थवारं ।

तस्मादस्तिन्ननास्तित्वे नाश्रयित विचक्षणः⁽¹⁾ ॥ १०

कस्मात्पुनर्भावाभावदर्शने सति शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भवतीति । यस्मात् ।

यस्ति यद्धि स्वभावेन न तवास्तीति शाश्वतं ।

नास्तीदानीमभूत्पूर्वमित्युच्छेदः प्रसज्यते⁽²⁾ ॥ ११

यत्स्वभावेनास्तीत्युच्यते स्वभावस्यानपापिवात्र तत्कादापि नास्तीति । एवं
भावस्यास्तिद्याभ्युपगमे सति शाश्वतदर्शनमापद्यते । पूर्वं च वर्तमानावस्थायां भावस्वह-
पमभ्युपेत्येदानीं तद्धिनष्टत्वाभास्तीति पश्चादभ्युपगच्छन् उच्छेददर्शनं प्रसज्यते ॥ यस्य तु
भावस्वभाव एव नोपपद्यते न तस्य शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भावः [Tib. 106a] स्वभावानु- 10
पलम्भात् ॥

ननु⁽⁴⁾ च भावानां स्वभावो नास्तीत्यभ्युपगच्छन्तो मा भूदाद्यदर्शनाभावाच्छाश्वतदर्शन-
मुच्छेददर्शनं तु निषत्तं प्रसज्यत इति ॥ नैवमभावदर्शनं भवति । यो हि पूर्व भावस्वभाव-
मभ्युपेत्य पश्चात्तन्निवृत्तिमालम्बते तस्य पूर्वोपलब्धस्वभावापवादात्स्यादभावदर्शनं । यस्तु

1) ཡོད་ ཅེས་བྱ་བ་ ཀྱང་མར་འཛིན། མེད་ ཅེས་བྱ་བ་ ཆད་མར་ ཉ། དེ་གིས་
ཡོད་ དང་ མེད་མཁའ། མཁའ་མཁས་ ཀུན་མ་མར་ མི་བྱའོ། Mas asti yad ta yad hi
Cité Pañcākramaj, p 40, l 45, avec de mauvaises lectures asti yac ca.

2) ཀྱང་ཞིག་ རང་མཛོད་ཀྱིས་ ཡོད་པ། དེ་ནི་ མེད་མ་ མཛོད་མས་ ཀྱང་། རྟོད་
བྱུང་ ད་ལྟར་ མེད་ ཅེས་པ། དེས་ན་ ཆད་མར་ ཐམ་མར་འབྱུར། — Notre commen-
taire porte བཀྱུན་ au lieu de ཀྱང་

3) Mas. *grā śrābhārena nāsti* — L'auteur démontre que toutes les *dṛṣṭis*
ont pour racine la *satkāyadrṣṭi*.

4) Objection que nous rencontrons souvent: les *Mādhyanikas* ne sont-ils pas des *nāstikas* ?

तेमिगिरिकोपलब्धयोरेविव चित्तमिगिरिको न किं चिद्वृत्तमस्ते¹⁾ स नास्तीति ब्रूयन् किं
चिन्नास्तीति ब्रूयात्प्रतिषेध्याभावात्²⁾। विपर्यस्तानां तु मिथ्यामिनिषेधानिवृत्त्यवगतिमि-
रिका इव वर्षं घ्नो न सति सर्वभावा इति । न चैवं ब्रुयताम्[82a]स्मार्क परिकृतव्यापा-
रपरापणानामुक्तेरदर्शनप्रसङ्गः ॥

- 5 पञ्चोक्तं³⁾ सूत्रे ' यो हि भगवन् पूर्वं रागद्वेषमोक्षभावाभ्युपगमं कृत्वा पश्चात् सति
रागद्वेषमोक्षभावा इति ब्रवीति ' स भगवन् वै नास्तिको भवतीति विस्तरः ॥

यस्तु⁴⁾ परतत्त्वचित्तैतदस्तुमात्रमभ्युपेत्य तस्य⁴⁾ परिवर्त्तितस्वभावभावादस्तित्व-

1) Sic Mes. — Tib. དེས་ མེད་ལོ་ མེས་ ཅེ་ཡིག་ ལྷན་པས། མེད་པར་ ལྷན་
པས་འགྱུར་རྟེ། དགག་ཏུ་ མེད་པའི་ཕྱིར་རོ། — ce qui n'est guère plus satisfaisant.

On obtient, en déplaçant l'interrogatif ཅེ་ཡིག་, un sens très net: *sa nāstīti bruvan*
kim nāstīti brūyāt. — On peut corriger *sa nāstīti bruvan na kim cin nāstīti*
brūyāt.

2) Je ne réussis pas à identifier ce sūtra.

3) Doctrine du Yogācāra (= Vijñānavādin) — «Celui qui, admettant
la réalité nue [le fait d'être quelque chose, *vastumātra*] de la pensée et de ses
dérivés (*rittacaitta*) qui sont le *paratantra*, prétend éviter l'hérésie de l'existence
(*astitvadargana*) en niant leur *svabhāva* qui est *parikalpita*, et l'hérésie de la non-
existence (*nāstītvadargana*) en admettant l'existence de la réalité nue de ce *para-*
tantra, propre à être souillé et purifié (*samkleṣa*, *vyavadāna*), celui-là n'évite pas
en effet ces deux hérésies puisqu'il nie le *parikalpita* et affirme le *paratantra*, sa
théorie ne vaut rien, en outre, puisque nous avons établi que [le *paratantra*, c'est-
à-dire] ce qui est produit par des causes (*hetupratyaya*janita), n'existe pas en soi.
C'est donc le seul *Mādhyamaka* qui échappe aux deux vues hérétiques de l'exi-
stence et de la non-existence».

Sur le *paratantra*^o (ཀུན་ཏུ་ཕྱི་རབས་), le *parikalpita*^o (ཀུན་ཏུ་བརྟགས་པ་)
et le *pariniṣpanna lakṣaṇa* (ཡོངས་སུ་བྱུང་ — M. Vyat § 87), voir notamment
Wassilieff, *Bouddhisme*, pp 292 et suiv et *Dogmatique bouddhique II*
(J. A. 1903, II, 380 et suiv.).

4) Mas *tasya*. — རྟེན་པ་. — C'est-à-dire le *paratantra*.

तथाविधविनेषजनयोधानुसोधात् परमार्थदर्शनस्योपायभूतव्याप्तेरपार्थक्येन भाग्यता
मरुत्कारुणापरतत्त्वतया विज्ञानादिवादे देशितः सामितिपिपुद्गलवादवत् न नीतार्थ इति
विशेषे ॥

यद्योक्तमार्थसमाधिरात्रभट्टारके⁽³⁾

- 5 नीतार्थमूत्रासविशेषे ज्ञानति
यद्योपदिष्टा मुनेन शून्यता ।
यस्मिन् पुनः पुद्गल सत्त्वं पूर्यते
नेपार्थतो ज्ञानति सर्वधर्मान् ॥

एतच्चार्थानुपपत्तिर्निर्देशादिषु विस्तरेण बोद्धव्यमिति ॥ भावाभावदर्शनद्वयप्रसङ्गे
10 पावतावत्तत्साम्पत्त्यवैतय [Tib. 107a] मुमुक्षुभिरेतद्दर्शनद्वयनिर्गमिन् सद्भिर्मथ्याना प्रति-
पदावबोधा पद्याद्यदिति [82b] ॥

एतच्छोक्तं भगवता ।

- 15 भाव घभाव विभावयि ज्ञाने
सर्वि घचित्तयि सर्वि घभूतं ।
ये पुन चित्तवशानुग वृत्ताः
ते दुस्तिना भवजोविशेषे⁽⁵⁾ ॥

1) D'après le tibétain *rjānātādo*. — Le parallélisme recommande cette lecture.

2) Voir ci-dessus 148, n. 1, 192, n. 3 Vasumitra, Bhavya (Wassiliéff et Rockhill) s'accordent avec le Kathār. pour attribuer aux Sāpmitīyas la croyance au *pudgala*.

3) Voir ci-dessus p. 44, 2—5.

4) Voir en effet ci-dessus p. 43. 4.

5—5) Samādhirāja, probablement. — Cité ci-dessous, Chap. XXI ad finem, avec variantes; mais la version tibétaine est la même. *ཐུན་མཁའ་ལྷ་མོ་ལྟ་བུ་*

⁽¹⁾ भौवानभावात्तिति यः प्रजायती
 स सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते ।
 यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते ।
 स ध्यानिमित्तं स्पृशते सपाधिं ॥ इति ॥

⁽²⁾
 तयो ।

5

स्मराम्यहं पूर्वमतीतं धध्वनिं⁽³⁾
 धवित्तिये कल्पि नराणामुत्तमः ।
 उत्पद्यु लोकीर्थात्तो मर्क्या
 नागेन⁽⁵⁾ सोभावसमुद्रतोभूत् ॥

स ज्ञातमात्रो भगवे स्थित्तिता
 सर्वाणां धर्माणामाव देशयि ।
 तदनुवृत्ते कृतं नामधेयं
 शब्देन सर्वत्रिमस्मिन् विद्योपी ॥

10

ཡེ་ཤ་ བཟུང་ཅན་འཕུང་མེད་པམ། རུང་ཤ་ རུང་ རུང་ཤ་མེད་ ཤེས་པ་ རྣམ་པར་གྱི།
 = sarvācintyatrāt sarvābhūtatrād bhārābhārayānānam canigaya. — Voir ci-dessus
 p. 269 n. 1 la traduction de *viśāntin*.

1—2) = 133 9—12 et 265 12 — Manque dans le tibétain.

2) = Samādhiraja, p. 26.

3) Mss. *atitam adhvani*

4) ལྟེན་པའི་ཤེས་པ་ རྟོན་ = *śāntartha*, mauvaise lecture du traducteur tibétain?

— Amar. Koça, *uḍupya* (n. *piaroh* *koçh*).

5) L'éditeur de la B. T. S. corrige *atimā hy asin*

6) B. T. S. *abharagya*. — རྟོན་པ་.

7) རྟོན་པའི་ཤེས་པ་ = *śāntartha*

देवा पि सर्वे प्रसुनोचु शब्दं
 यभावनामेति तिमो भाविष्यति ।
 यो ज्ञातनात्रः पदसत प्रकान-
 यभाव घर्माण सर्ग प्रकाशपी ॥

5 ^(४) बुद्धो (य)दा भव्यति धर्मात्तः
सर्गाण धर्माण पकाराको मुनिः ।
तृणगुल्मवृत्तीप्रधिनेत्यर्थे
अभाव धर्माण र्वो भविष्यति ॥

10 पावति शब्दास्तस्मिन् लोकायाती
 तर्हि कृपाया न हि कति भावः ।
 तावति सो तस्य तवागवत्स्य
 ह्य निगृही लोकाधिनामस्य ॥ इति ॥

भयतीति भावः सत्ता । न विद्यते सत्ता स्वभावः सर्वभावात्प्राप्त्यभावाः सर्वधर्माः
 ज्ञानाः सर्वार्था विस्वभावाद्येवेति प्रमाणादुक्तमाह । भावस्वभावात्प्राप्त्यभावाः ॥

15 ⁽⁸⁾प्रभात्र पर्याण ह्यो भविष्यति ॥

इत्यादिना मुत्रार्थे ज्योतिष्यः ।

1) H T. S. dharmāna tavis nāyaboh — ཐུང་བའི་དྲམ་རྣམས་ནོཔེ་བའི་
ཡོད་པར་གྱུ། = ... dharmāna jvalāṅgī jua

2) Your el dengue fol 110a

3) Manque dans le tit/tain

4-4) Manque dans le tableau

3) Je pratique les quatre dernières lignes d'après le tableau

ཆེ་དྲུག་ རྟོག་པོ་ མེད་ ཅེ་ རྒྱ་ ཡང་ལྷན། ཉེ་ཁྱེད་མེད་ཀྱང་མེད་

पावसि शब्दास्तस्मिन् लोकधातौ

सर्वे क्षमाया न हि कश्चि भावः ।

इत्यादि । भूत्वा घभावप्रतिषेधविधत्तित्वात् । भावाभावार्थ एव स्वभावभावार्थः ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां [Tib. 107b] प्रसन्नपदायां मध्यमकृतौ

स्वभावपरिज्ञा नाम पञ्चदशमं प्रकरणं ॥

6

མོད་མི་ རོན་ ཁྱིང་ རྩ་ཕྱུང་བར་བྱ་སྟེ། འཇིག་རྟེན་དེ་ན་ རི་སྟེང་ སྤྱོད་ ཡོད་པ། །ཐམས་ཅད་
 རྟོམ་མེད་ ཅི་ཡང་ མེད་པ་སྟེ། ཞེས་བྱ་བ་ལ་མོག་ས་པ་ འབྱུང་བས་ ད། མེད་པར་
 རག་ག་པ་ བཞེད་པར་འདོད་པའི་ཕྱིར་ རྟོམ་པོ་མེད་པའི་ རོན་ བྱི། རང་བཞིན་མེད་པའི་
 རོན་ ཡིན་ནོ། །སྟོབ་དཔོན་.....

XVI.

बन्धनमोक्षपरीक्षा नाम पोडशने प्रकरणां

घत्राक्त । विद्यत एव भावानां स्वभावः संसारसद्भावात् । इह संसरणं संसृ[83a]ति-
र्गतेर्गत्यत्तरगमनं संसार इत्युच्यते । यदि भावानां स्वभावो न स्यात्कस्य गतेर्गत्यत्तरगमनं
5 संसारः स्यात् । न क्वचिद्व्यमानानां बन्ध्यामूनुसंस्काराणां संसरणं दृष्टं । तस्मात्संसारम-
द्भावाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्यादावानां स्वभावो यदि संसार एव
भवेत् । न स्वस्ति । इह यदि संसारः स्यात्तस्य निपतं संस्काराणां वा भवेत्सत्त्वस्य वा । किं
चात उभयथा च दोष इत्याहुः ।

संस्काराः संसरति चेन्न नित्याः संसरति ते ।

10

संसरति च नानित्याः सन्नेऽप्येव समः क्रमः⁽³⁾ ॥ १

तत्र यदि संस्काराः संसरतीति परिवर्त्यते । किं ते नित्याः संसरत्युत्तानि-
त्याः । तत्र न नित्याः संसरति निष्क्रियत्वादित्यानां च घटादीनां सक्रियत्वोपलम्भात् ।

1) *samskāras* = les cinq *skandhas*, comme l'explique Buddhaghosa; cp. Childers, 454a 3. — Childers, 453 b 5, corrige l'interprétation que Bar-nouf a donnée (Int. p. 505) du problème *Duddho ti ko satto vā saṅkhāro vā...* «The word *satta* applies to the living and moving being as a person or individual only [*pudgala*], the separate elements of which the being is composed belonging to the *sankhārāloka*».

2) *Ms. Am. vāta*; non représenté dans le tibétain.

3) *གཤམ་རྟེ་འདུ་མེད་འཁོར་ཞེས། དེ་དག་རྟག་ན་མི་འཁོར་རྟེ། མི་རྟག་ན་ཡང་འཁོར་མི་འཁྱུར། རེས་ས་ཅན་ལ་ཡང་རིམ་འདི་མཆོངས།*

4) «Parce que le *niya* est inactif». Allusion à l'argumentation reproduite dans le *Sarvadārganas* (Muséon, N. S. II), trad. fr. notes 19 et suiv. — Rien n'existe que ce qui est capable d'action (*arthakriyāsamārtha*, *Nyāya* b. et *Wass* 272) et le *niya* est *niskriya*, donc inexistant.

यथानित्याः 'ये क्षान्तित्यास्त उत्पादसमनसामेव विनष्टाः' 'ये च विनष्टाः कुतस्तेषाम-
विद्यमानत्वाद्ध्यासूनुसंस्काराणामिव द्वाविद्वमनमित्येवमनित्यानामपि नास्ति संसारः।

यथापि स्यादनित्या एव सतो हेतुफलसंबन्धपरम्पर्याविच्छिन्नक्रमाः संतानेन च

1) «L'anitya disparaît immédiatement après sa naissance», en d'autres termes, *anitya* = *kṣaṇika*. Il y a de bonnes raisons pour croire que certains sūtras (et le Bouddha lui-même?) entendaient tout autrement l'anityatva: Est anitya ce qui n'est pas éternel (*pāpata, dhruva, aviparināmadharma*), ce qui est destiné à périr; est *kṣaṇika* ce qui dure le temps d'une pensée (*ekacittakṣaṇika*), ce qui est momentané (*Abhidh. k. v. Soc. As. 225b 1: kṣaṇikāḥ kṣaṇe bhavaḥ kṣaṇo 'syāsītīti vā*) et n'a pas de durée. — Bhagavat enseigne que le *samskṛta* a trois caractères, naissance, durée (*sthiti*), destruction (voir ci-dessus p. 146, n. 1); et ceci rappelle fort la doctrine Jaina. — L'orthodoxie du Kathāvattṭha, contre les Pubbaseliyāparaseliyas, distingue des degrés dans l'aniccata, XXII. 8. *eko lahu bhijjati eko cireṇā ti*. Il est faux que tous les *samkhata* *adhammā* soient *ekacittakṣaṇikā*, car, s'il en était ainsi, l'objet de la connaissance visuelle et la connaissance visuelle naîtraient et mourraient ensemble (voir aussi XI. 6). (*) — Vassilief (p. 277—8) nous apprend que la même question divisait les Vaibhāsīkas et les Sautrāntīkas. «Les Vaibhāsīkas divisent les choses (Substanzen) en éternelles et non-éternelles, et bien qu'ils rangent sous cette seconde catégorie tous les composés, ils ne les appellent pas instantanés, «augenblickliche» (mais seulement non-éternels, nicht-ewige). Les Sautrāntīkas disent aussi: Toute chose, en tant que composée par la réunion de causes, est instantanéité: car elle existe seulement au moment de la naissance (c'est-à-dire que l'existence d'une chose est seulement une série de moments de naissance). On ne peut pas distinguer en elle le caractère (स्व) de la naissance de celui de la destruction. » — Le Kathāvattṭha appartient à l'école des Vibhajjavādīna, et il semble que ce nom caractérise une secte qui «distingue». Un exemple est fourni par Kathv. XIX 2. Bhagavat a dit que tous les *samskṛtas* sont vides: il veut dire «vides de personnalité», et non pas «vides de caractères» (voir ci-dessus). — Cp. le vibhajjaryākkaraṇa (M. Vynt. § 86. 2).

(*) Je dois avouer que je m'écarte de l'interprétation de M. Rhys Davids, *Schools of Buddhist Belief* p. 37. — Le texte du commentaire n'est pas sans difficultés: *tathā yasmā sabbe samkhata* *adhammā aniccā tasmā ekacittakṣaṇikā yeva . samānāya hi aniccataṇi eka lahu bhijjati eko cireṇā 'ti lo ettha niyamo 'ti yesam laddha* — [L'édition: ... cireṇā 'ti . ko. .] M. R. D. comprend. «Are all qualities only momentary in thought? No. . . .» — Je comprends: «La non-éternité étant également [affirmée par Bhagavat], d'où viendrait cette distinction que certaines choses disparaissent vite, d'autres après un temps?». — Le sens de *ekacittakṣaṇika* me paraît établi par XI. 6 où est rappelée la définition du *samūḍhi*: *ekacittakṣaṇe uppannā ekajjati*.

2) *samūḍha*, voir ci-dessus p. 63, n. 3 et ci-dessous 283. 1.

प्रवर्तमानाः संस्काराः [Tib. 108a] संसरतीति ॥ एतदपि नोपपद्यते । कुतः । यत्तत्र
उत्पद्यते कार्यं तस्य संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात्काचिच्चागमनात् । यच्च कारणं नष्टं
तस्यापि संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात्काचिच्चागमनात्⁽¹⁾ । संस्कारमात्रव्यतिरेकेणा-
सीतानागतयोः सिद्धत्वात् । नष्टाज्ञातत्वेनाविद्यमानत्वात्⁽²⁾ ॥

- 5 उत्तरस्मिन् तत्रा उत्पन्ने पूर्वः संसरतीति चेत् । यदि पूर्वोत्तरयोः तणोरेकत्वं
स्यात्स्यदेतदेवं । न त्वेकत्वमस्ति कार्यकारणभावात् । चतूत्रपक्षतुर्विज्ञानानां नास्ति च ।
किं च । [83b] एकत्वे सति पूर्वोत्तरतणवाच्यतैव न स्यात् । न ह्येको देवदत्त एव
पूर्वोत्तरश्चेति व्यपदिश्यते । एवमित्याद्येवात्पूर्वोत्तरतणव्यपदेश एव न स्यात् ॥ यपि
च पूर्वतणो नष्ट इति न स्यादुत्तरतणवदव्यतिरिक्तत्वात् । उत्तरतण उत्पन्न इति न
10 स्यात्पूर्वतणवदव्यतिरिक्तत्वात् ॥ यथान्यत्वे सति संसरणं स्यात् । एवं सत्यर्हतामपि
संसरणं स्यात् । अन्यस्य पृथग्जनस्य संसारोत्पत्तिसद्भावात् । निर्वृतश्च प्रदीपः प्रदीपागो
व्यसति ध्वलतीति स्यात् ।

किं चान्यत् । नष्टाद्वा पूर्वतणोदुत्तरस्य तणस्योदयः स्यादनष्टानश्यमानाद्वा ।
[Tib. 108b] तत्र यदि नष्टादिप्यते वह्निदग्धादपि बोझादाङ्कुरोदयः स्यात्ततश्च निर्हेतुकः

15 स्यात् ॥

यथानष्टादेवमपि । अविकृतेऽपि बीजेऽङ्कुरोदयः स्यात् । कार्यकारणयोश्च योगपक्षे
स्यान्निर्हेतुकश्चोत्पादः स्यात् ॥ नश्यमानादिति चेत् । नष्टानष्टव्यतिरेकेण नश्यमानाभा-
वान्नष्टानष्टयोश्च विहितदोषब्रह्मनश्यमानादपि नास्त्युत्पत्तिरिति ॥ कुतः कार्यकारणव्य-
वस्था [पूर्वोत्तरतणव्यवस्था] वा भविष्यति । यदा च पूर्वोत्तरतणव्यवस्था कार्यकारणव्य-

1) ཀླར་ཡང་མེ་འགྲོ་མའི་བྱུང་རྒྱུ།

2) D'après le tibétain: avidyamānatrāc ca.

3) Mss. vācyataikena na.

4) ... ཏན་སྒྲོན་ཅིག་མ་སྒྲུབ་ཏན་བྱེ་མའི་རྒྱུ་མར་མཐུག་མ་འདྲ་ཡོད་མར་
ག་ལ་འབྱུང་ =pūrtottarakānatyavasthā cūpi bhaviṣyati

वस्था⁽¹⁾ नास्ति । तद्य सैतानोऽपि नास्ति तद्भावाच्चास्ति भवतां⁽²⁾ संसार इत्यनित्यानामपि संस्काराणां नास्ति संसार इति ॥

यत्रैके वर्णयन्ति । सत्यं संस्कारा न संसरन्ति । उत्पत्तिविधुरत्वात् । किं तर्हि सत्त्वं संसरतीति ॥ उच्यते । सत्त्वेऽप्येष समः क्रमः । सत्त्वं संसरतीत्युच्यमाने किमसौ नित्यः संसरत्युतानित्य इति विचार्यमाणे य एव संस्काराणां संसरणानुपपत्तिक्रमः स ५ [स]मत्वात्सत्त्वेऽपि समो [84a] नियतति । तस्मात्सत्त्वेऽपि न संसरति ॥

यत्राह । नैव हि सत्त्वं संस्काराणां संसरणानुपपत्तिक्रमः समो भवितुमर्हति । यस्मादिकं संस्काराणां नित्यानित्यभूतानां संसरणं नास्त्येत्युक्तं [Tib. 109a] । न चैवमात्मानित्यानित्यभूतः । तस्य हि स्कन्धेभ्यस्तद्वान्यत्वावक्तव्यतायमित्यत्रेनानित्यत्रेनाव्य-

1) D'après le tibétain [ca].

2) Manque dans le tibétain.

3) Ms. *°kramah sa matyātsatye 'pi sato ni°* — *saṃatrat* manque dans le tibétain.

4) D'après le tibétain. — Ms. *tatrūnyatrārōpyetācan* — La thèse du *sūtra* « indescriptible » est la thèse des *Pudgalavādīna*, voir *Bodhic.* p. IX. 60 ad finem [citée partiellement, ci-dessus p. 61, n. 3] *pudgalavādīnaḥ tu punar antaścaraṭīrthikāḥ skandhebhyas tatrūnyatrābhyām avācyaṃ pudgalanāmānaṃ ātmānam icchanti, anyathā tīrthikāśuddhāntābhiniveśadārṣaṇam syāt* — Comme le remarque le docteur tibétain cité par *Wassilieff* (p. 270), on ne peut admettre l'existence d'un moi personnel, « das Ich als Persönlichkeit », sans cesser d'être bouddhiste; aussi les hérétiques déguisés que sont les *Pudgalavādīna*, *antaścaraṭīrthikāḥ, tīrthiyappakṣantakāḥ, saugatamanyas*, soutiennent-ils que le *pudgala* n'est ni différent des *skandhas*, ni identique aux *skandhas* « Da Buddha, indem er sagte, dass der *pudgala* das ist, was die Last trägt [Dhāraṇārasūtra, Sam. N., voir J. As. 1902, II, p. 266-8], nicht bestimmt hat, ob es ewig oder nicht ewig ist, so nennen wir diesen *pudgala* oder das Ich als unausdrückbar, unerklärbar » (ཀའ་འགྲུ་ཀའ་མ་མཐུན་གྱི་པའི་དུ་མེད་པ་). En ce qui regarde les *Vātsīputrīyas* (*Wass.* p. 252). « Der *pudgala* ist weder identisch mit den *skandhas*, noch (etwas) von den *skandhas* Getrenntes ». — Pour les *Saṃkrāntivādīna* (*Wass.* p. 258), « Der *pudgala* existiert in der absoluten Idee; c'est-à-dire, si je ne me trompe, *paramārthataḥ*, réellement.

Voir ci-dessus p. 61 la discussion de l'*anūcyatā*.

वन्धनव्यता व्यवस्थाप्यते । तस्मादात्मैव संसरतीति न चेत्तदोपप्रसङ्ग इति ॥ उच्यते ।

पुरुषः संसरति चेत्स्वन्धापतनधातुषु ।

पञ्चधा मृग्यमाणोऽसौ नास्ति कः संसरिष्यति⁽¹⁾ ॥ २

पदि पुरुषो नाम कश्चित्स्यात्सं संसरत् । न तस्ति । यस्मात्स्वन्धापतनधातुषु
5 पञ्चधा मृग्यमाणो नास्ति । कथं कृत्वा ।

इन्धनं पुनरिध्नं नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्न्याग्निन्धनानि न तेषु सः⁽²⁾

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात घातमोषादानयोः क्रमः⁽³⁾ ॥

इत्येवं स्वन्धापतनधातुस्वभाव घातमा न भवति । नापि तेभ्यो व्यतिरिक्तः । न स्वन्धा-
10 पतनधातुमान् । न स्वन्धापतनधातुष्व्वात्मा । नात्मनि स्वन्धापतनधातवः । इत्येवं
पञ्चधा मृग्यमाणो घातमा न संभवति पूर्वोदितेन न्यायेन ॥ यद्येदानो स्वन्धापतनधातुष्वेवं
विचार्यमाणः पञ्चधा न संभवति स कथमविद्यमानः सन् संसरिष्यतीति । एवमात्मनोऽपि
नास्ति संसारो बन्ध्यामुतस्येवाविद्यमानत्वात् ॥ अथ चापमात्मा

उपादानादुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।

15 विभवश्चानुपादानः कः स किं संसरिष्यति⁽⁴⁾ ॥ ३ [Tib. 103b]

1) ग'अ'ते' ग'द'ज्ञ' अ'वि'र' दे'र'। सु'द'स्ये' श्रु'म'के'र'। स'म'स'र'म'स'। दे'र'
रु'म'स'। स'स'र'म'। मे'र'र' ग'द'दे'ग' अ'वि'र'म'र'अ'श्रु'र' ॥

2) दे' अ'वि'र'म'र'अ'श्रु'र' — *Maṣ syūt saṃsaret.*

3) = X. 14.

4) = X. 15 (212. 16).

5) ते' स'म'स'र'म'स'। ते'म'स'र'म'स'। अ'वि'र'र' श्रु'द'स'मे'र'म'र'अ'श्रु'र'। श्रु'द'
मे'र' ते' स'म'स'र'मे'र' र'। दे' ग'द' उ'दे'ग' अ'वि'र'म'र'अ'श्रु'र' ॥

भवतु काममात्मनः [84b] संसारो पश्यनुपादानस्य सतोऽस्य संसारो युक्तः स्यात् ।
 कायं पुनरस्यनुपादानता प्रसज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

उपादानादुपादानं संसारं विभावो भवेत् ।

इति ॥ इह हि मनुष्योपादानादेवोपादानं गच्छन् परित्याज्य वा मनुष्योपादानं देवोपादानं
 गच्छेत्परित्याज्य वा । यदि तावत्परित्याज्य गच्छतीत्युच्यते । तदा पूर्वोपादानस्य परित्या- 5
 गादुत्तरस्य चानुपादानात्तदुत्तराले विभवं स्यात् । विगतो भवो यस्येति विभवं । [अत्र]
 पक्षोपादानस्त्वन्धाः । तद्रहितः स्यात् । यश्च विभवो ऽनुपादानः [स] स्वान्धरहितत्वा-

1) ཅེ་ལྷན་ རེ་ལ་ ཏེ་ཤར་ལེན་མ་ཏེ་ད་རུ་ རྒྱལ་ཤར་ = *katham punar asyopā-*
dānotā ... = «et comment il lui est indispensable de posséder un ou des upā-
dānas, l'auteur l'explique....».

2) *vr̥dhata*, comme adjectif, est nouveau. — Pour le sens *Vernichtung*,
Untergang ou mieux *néant*, que le Dict de St-Petersbourg marque de l'astérisque,
 les sources sont nombreuses. — Voir ci-dessous XXV. 10.

3) On a beaucoup écrit sur l'expression *upādānaskandha*. — Voir Chil-
 ders p. 525: «*skandhas springing from u°*». — D'après le *Visuddhīm*. (War-
 ren p. 155) un *skandha*, extérieur ou intérieur, est *upādānask°* quand il est
 «coupled with depravity [*klesa*] and attachment [*upādāna*]». — D'après *Pitā-*
putras. (Çiks. 248. s. e) *ādhyātmikas tejodhātuh = yad . . asmin kāye tejas ...*
upagatam upāttam, bāhyah = yad . . . anupagatam anupāttam. La version chinoise
 (Musson, 1904, p. 213) traduit par *sensible, insensible*. — *upātta = upādāna*,
 p. ex *upādānnarūpa kammaja* (Abhidh. s. VI. 4, J. P. T. S. 1884 et Morris,
 1887, p. 135), M. Vynt. 101.10 *upādāyarūpa* (cp. *upādā°*, Walleser, Phil.
 Grundlage, p. 107), 101.11 *bhāutikarūpa*. — *upāttapañcaskandhāmātra* (Bodhic.
 p. VIII. 97. 101); *upāttamahābhūtahetuka*, M. Vynt. 101.50

4) རེ་ནི་ སྤང་མེད་རྒྱལ་ཤར་ བདག་སྤང་མེད་ ཏེ་ཤར་ལེན་མེད་ ལྷན་རྒྱལ་ཤར་མེད་ཕྱིར་
 ལྷན་རྒྱལ་ཤར་ འགྱུར་ལ། — Nous avons rencontré ci-dessus (X. 16, p. 216 i) l'expres-
 sion *upādāyaprajñaptyaśādhāna prafityasamutpāda*. — Comparer l'*upādāya-*
paññatti-anuyogo (Kāthāv. a, p. 25). De même que de l'ombre en raison de
 l'arbre, de même que du feu en raison du combustible, de même *rūpādāna upādāya*
puggalassa paññattim paññāpanam avabodhanam icchatī [*puggalarādā*]. — A la
 lumière de ce texte, je comprends notre auteur: «La chose qui n'a pas d'*upādāna*
 est privée des causes (à savoir les *skandhas = upādānas*) de *prajñapti* [laquelle
 ne peut exister qu'en raison des *upādānas*]. — Le tibétain ne recommande pas
 cette traduction, je l'avoue.

a) ou བདག་སྤང་མེད་

संसारोऽपि न विभवता⁽²⁾प्रसङ्ग इति ॥ तदपि न युक्ते पूर्वभवपरित्यागापरित्यागाभ्यामा-
त्तरभाविकास्कांश्चसंसारोऽपि तुल्यप्रसङ्गत्वात् ॥

पुणपत्यागोपादानाददोष इति चेत्⁽¹⁾ उच्यते । किमेकदेशेन पूर्वोपादानं त्यजत
एकदेशेनात्तरा[85a]भवोपादानं संवर्ति⁽²⁾ । यद्य सर्वात्मना । तत्र यद्यवपेनेति परिक-
ल्प्यते । तदा द्यात्मकताप्रसङ्गादित्युक्तदोषः । यद्य सर्वात्मना । एवमपि स एव विभव- 5
ताप्रसङ्गं धापयति । एतावांस्तु विशेषो पदत्तरभवसंचारे⁽³⁾गतिसामोप्यात्सहस्रं कालमनुपा-
दानः स्यात् । न च सर्वात्मनैकस्य पदार्थस्य[1]भिन्नपदार्थस्य विषये पुणपत्यागोपादाने
दृष्टे⁽⁴⁾ । न ह्येकस्य देवदत्तस्य सर्वात्मना गृह्णन्ते संवर्त एकदा त्यागोपादानक्रिये द्वे
संभवतः ॥ यद्येकेन पादनैकस्य परित्यागादपरस्य चोपादानाद्युपपत्यागोपादाने परिक-
ल्प्यते । नन्येवं सति पादद्वयवद्द्यात्मकतात्मनः स्यात् । ग्रंथेन पूर्वत्रावस्थानादेशेन चोत्त- 10
त्रावस्थानादनेकावयवता प्रसज्येत । तस्माद्यौगपद्येनापि [Tib. 110b] त्यागोपादाने न
संभवत इत्यपरिहार एवार्थः ॥ तस्मादत्तराभवोपादानेऽपि स एव दोषप्रसङ्ग इति सर्वधा-
त्मनोऽपि नास्ति संसारः ॥

यदा च संस्काराणामात्मनश्च संसारो नास्ति । तदा नास्त्येव संसार इति स्थितं ॥

यत्राह । विद्यत एव संसारः प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् । इह पो नास्ति न तस्य प्रति- 15
द्वन्दी विद्यते तद्यथा धन्व्यामूनेरिति । अस्ति च संसारस्य प्रतिद्वन्दि निर्वाणं । तस्मा-
दस्ति संसार इति ॥ उच्यते । स्यात्संसारो यदि तत्प्रतिद्वन्दि निर्वाणं स्यात् । न त्वस्ती-
त्याह ।

1) Mss. vibharati, °ti — vibhavatā° est recommandé par ci-dessous l. 5.

2) ལྷུ་པ་ — Comparer la discussion Bodhic IX 81 et suiv.

3) རྒྱུ་པ་པར་མ་དོར་ ལྷུ་པ་ན་.

4) Mss. antarābhasaparyupādādānasya sa et a ... རྒྱུ་པ་པར་མ་དོར་ ལེན་
པ་ལ་ ཡང

तदेवं निर्व्याणमपि नास्ति तदभावाच्चास्ति संसार इति ॥

अत एवोक्तं भगवत्यामष्टसौकुम्भिकायां । निर्व्याणमप्यायुष्मन् सुभूते मापोपमं स्व-
प्रोपमं । बुद्धधर्मा घायुष्मन् सुभूते मापोपमाः स्वप्रोपमा इत्यादि । स चेत्कुलपुत्र निर्व्याणा-
दप्यधिकतरोऽन्यो धर्मोऽभविष्यत्तन्मप्यक्तं मापोपमं स्वप्रोपममिति वदामि ॥

तथार्थसमाधिराजभट्टारके ।

5

परमार्थसत्यं सुपि[86a]नेन समं

निर्वाण⁽²⁾ स्वप्नस[म]मोतरती ।

मन एवमोतरति येन चिड⁽³⁾

मनसंवरः [Tib. 111b] कथितु श्रेष्ठु⁽⁴⁾ श्रयं ॥

तथा ।

10

निरोधसत्यं सुपिनं पथैव

स्वप्नस्वभावामत्र निर्वृतिं च ।

येनेक⁽⁵⁾ वाचोतरि बोधिसत्त्वो

श्रयं ह्यु सो वुञ्जति वाचसंवरः ॥

1) Lieu commun de la Prajñāp — Comparer le texte de Rājendraśīlī p. 39—40 et la citation ci-dessous. — La seule différence notable est que l'épithète *adhilātara* est remplacée par *viśīṣṭātara*

2) ཐུ་དང་འདས་པ་ རྗེ་འཇམ་ མཚུངས་པར་ འདུག། Lire peut-être *nirvāṇa su-
panāsamam*.

3) Mss *otarati*, *ottarati*. — གང་གིས་ མཁས་པ་ རྟེན་ལྟར་ འདུག་པ་ ཡང་།
རྟེ་རྟེ་... ≈ *gyen tadrān evam avatarats sa manahsamvarah*... — *vidvān*, dans
cette traduction, = *vidu*. — «La contrainte par laquelle le sage donne cette di-
rection à son esprit,»

4) = *śreṣṭhu*

5) Mss *ottari*. — གང་ལ་ བྱང་ཆུབ་སེམས་དྲུག་ གང་ འདུག་པ།

तत्र विद्यमानोपादानः सोपादानः स तावदावो न बध्यते । यो हि सोपादानः स बह एव । तस्य पुनरपि बन्धनयोगः किं कुर्यात् । यथाप्यनुपादानो बन्धनरहितोऽसावपि बन्धनरहितत्वात्तद्यागतवन्न बध्यते । अनुपादानो बन्धनरहितो बध्यत इति परस्परवि-
रुद्धत्वाच्चापुक्तमेतत् । यश्चैवं निरूप्यमाणः सोपादानो निरुपादानो वा न बध्यते । स इदानीं
किमवस्थो बध्यतां । नास्त्येवासौ कां चिदपरा ऽस्यावस्था पस्यां बध्येतेत्यभिप्रायः । यदा 5
चैवं निरूप्यमाणो बन्धनं न कं चिदपि बध्नाति । तदा कं चिदप्यबध्नत उपादानस्य रागादे-
कुतो बन्धनालमिति । तस्माद्बन्धनमपि नास्ति ॥

अपि च [Tib. 112b] ।

बध्नोपाद्बन्धनं कामं बन्ध्यात्पूर्वं भवेद्यदि ॥

न चास्ति तत् ।

10

इह बन्ध्यव्यतिरेकेण बन्धनं निगडीदिकं पूर्वसिद्धं सद्बन्ध्यं देवदत्तं बध्नातीति
दृष्टे । एवं यदि बन्ध्येभ्यः संस्कारेभ्यः पुद्गलाद्वा बन्ध्यात्पूर्वं रागादिकं बन्धनं सिद्धं स्या-
तेन पूर्वसिद्धेन बन्धनं स्यात्संस्काराणां पुद्गलस्य वा । तच्चैतन्न संभवति निराश्रयस्य रा-
गादिकास्यासिद्धत्वात् । पूर्वसिद्धस्य च बन्धनस्य पश्चाद्बन्ध्येन सह संबन्धस्य निष्प्रयोज-
नत्वात् । बन्ध्यस्य च बन्धनात्पृथक् सिद्धस्य पूर्वबन्धनापेक्षानिःप्रयोजनत्वाच्च नास्ति 15
बन्ध्याद्बन्धनस्य पूर्वसिद्धिः ॥ तस्मान्नैव बन्धनं कं चिदपि बध्नाति । न च कं चिदप्यब-
ध्नतो बन्धनत्वं युक्तमिति नास्ति बन्धनं । बन्धनभावाच्च बन्ध्योऽपि नास्तीति सिद्धं ॥
पत्पुनरत्र शेषं हूपणं तत् [87a] ।

1) Mss nirudhyamānah

2) negada = गुणः.

3) Mss. pūrtanddham sa dharmam deva. — यदेव'यदु'य' गुण'देव'

१८८८८८]

4) Sic Mss. — bandhab?

शेषमुक्तं गम्यमानगतागते⁽¹⁾ ॥ ७

वेदितव्यं 'भोक्तापाठपरिवर्तनेन

बद्धो न बध्यते तान्दबद्धो नैव बध्यते ।

बद्धाबद्धविनिर्मुक्तो बध्यमानो न बध्यते ॥

5 इत्यादिना बोध्यः ॥

सत्राह । यद्यपि भवेत्ता बन्धन प्रतिषिद्धं तथापि सप्तविंशत्यागाहावब्रह्मानां
त्राणानां सन्धानां मर्यादाहणिकैस्तथागते शीलसमाधिप्रज्ञात्मकस्वस्थत्रयोपदेशो यः

1) यत्र ते सहेन सुते पूर्यन्तः । अहिनः यत्तु न अहिनः सन्तः । ते यत्तु
मेते ते सुतः सन्तः । सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः ॥ — Voir ci dessus Chap II

2) *Ms bhagaratū*

3) *यत्तु सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः*

4) *Ms 'skandho trayo dāṣo 'yam muktaḥ sa* — सुदमे यत्तु सन्तः

सन्तः सन्तः यत्तु यत्तु यत्तु सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः ॥ — Sur ces
trois skandhas, voir notamment *Abhidh k v* (Soc As) fol 378a ou sont dis
cutés les *nivaraṇas* qui leur sont opposés, le *Triskandhaka* (*skandhjour*, Mdo
XXII, fol 82—111) «explication des trois agrégats moralité, méditation et
sagesse» (? — Feer, p 274), *Itivuttaka* § 69 — Fay ajoutant le
vimuktiskandha, et le *vimukty unadarṣana*², on obtient le groupe de Dh a XXIII
dit *lokottara* (voir ci dessus p 481, Prajñāp 143, *Itivuttaka* § 101
Nettip p 80) — Il y a un autre groupe de trois skandhas qui paraissent appar
tenir essentiellement au Vinaya des Bodhisattvas voir *Śikṣā* 2001 *Arvagra
dattapariyāyachayam hi tri rātreḥ tri dāṣo ya ca gucāḥ gucāḥ parācaryā ya
Triskandhakaravāraṇam itam tatra trayāḥ skandhāḥ pāpadeṣanūjany n
modana'uddhādhyesānūkyah* , comparer Bodhic p. II CC V 98. 63, et les
sūtras cités dans *Śikṣā*, et J As 1901 II p 437 Ce *Triskandhaka* est
probablement celui de M Vynt. 63 ss et de Nanjio 1099, 1105 — L'épithète
du Bouddha M. Vynt. 173 (*triskandhāpāthadhāraṇa*) se rapporte aux trois
skandhas classés, je veux dire, anciens

On connaît un *Pañcaskandhaka*. — *Abhidh k v* (Soc As) 243b
yathā Pañcaskandhake lāṣṭham tattheṣu orahitāryam Les cinq skandhas sont
c'anda, adhimolasa, smṛti, samādhi, jñāna

धर्मोक्तः स तावन्मोक्षोऽस्ति । न चाबद्धस्य मोक्षो मोक्षः । तस्मादन्धोऽप्यस्तीति ॥ [उच्यते]
स्यादन्धो [Tib. 118a] यदि मोक्ष एव स्यात् । इत्थं मोक्षः परिवर्त्यमानो बद्धस्य वा
परिवर्त्योत्ताबद्धस्य वा । किं चात । उभयत्रा च न मुच्यत इत्याह ।

बद्धो न मुच्यते तावद्बद्धो नैव मुच्यते ।

स्यातां बद्धे मुच्यमाने पुगपद्वन्द्वमोक्षणे ॥⁽¹⁾ ८

5

तत्र बद्धस्य मोक्षो न संभवति बद्धत्वात् । यद्य बद्धस्योपायेन पञ्चान्मोक्ष इति कृत्वा
बद्ध एव मुच्यत इति स्यात् । न तर्हि बद्धो मुच्यत इति वक्तव्यं तर्हि मोक्षेय इति ।
वर्तमानसमीप्यादेव मुच्यत इति चेत् । यदि कदा चिदपि मोक्षः संभवेत्तदा समीपे स्यात् ।
यदा तु कस्यां चिदप्यवस्थायां मोक्ष इष्टमाणे बद्धस्य मोक्षासंभवेन मोक्षाभावः प्रतिपि-
पादयिष्यतस्तदा कुतो वर्तमानसमीपता । एवं तावद्बद्धो न मुच्यत इति स्थितं ॥

10

इदानीमबद्धोऽपि न मुच्यते । स हि मुक्त एव । तस्य पुनरपि मोक्षः किं कुर्यात् ।
मुक्तानां चार्हतां पुनरपि मोक्षापेक्षत्वाद्वैव स्यात्तच्चार्हतां⁽²⁾ अपि बन्धः स्यात् ॥

Cet emploi du mot *skandha* est ancien, Chānd. Up, *trayo dharmaskandhā yajño 'dhyāyanam dānam*. — Par opposition à ces divers *skandhas*, dont le domaine est déterminé (*pratītyasamutpāda*), les cinq *skandhas*, *vedanā*, *saṃjñā*, *spārśa*, *manaskāra*, *cetanā* sont dénommés *avratraga* (Abhidh. k १).

1) *देहेण चैरेण स' म' म' श्रुता' ने । स' चैरेण स' य' स' श्रुता' म' श्रुता' ।*
चैरेण स' श्रुता' चैरेण य' श्रुता' स' । चैरेण स' स' श्रुता' स' श्रुता' श्रुता' ।

2) *श्रुता' म' ।*

3) *Mss. mokṣata. श्रुता' स' श्रुता' ।*

4) *Mss. tasyām.*

5) *श्रुता' स' श्रुता' ।*

6) *Mss. tatra cārhatatva to 'p' bandhaḥ. — देहे श्रुता' स' चैरेण स' य' स' श्रुता' ।*
चैरेण स' श्रुता' ।

उच्यते । यो ह्येवं निःस्वभावेषु सर्वभावेषु प्रतिविम्बमरीचिकावलालातचक्रस्व-
प्रणयिन्द्रतालसदृशेष्वाम्नामीयस्वभाववृत्तितेषु [Tib. 114a] विपर्यासमात्रानुगतामेव
सत्तापदद्विभक्तं भवेत्पदंकारमकारममुदाचारपरिग्रहेणोत्पाद्य मन्थते ।

निर्वास्याम्यनुपादानो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति पेषां ग्रहस्तोषामुपादानमहाग्रहः⁽¹⁾ ॥ ६

5

ग्रहमनुपादानः सर्वोपादानवृत्तितो निर्वास्यामि मम चैवं प्रतिपन्नस्य [88a] निर्वाणं
भविष्यतीत्येवं पेषां मुमुक्षूणां य[1]हो भवति । ननु तदेवाहंकारमकाराख्यं सत्तापदद्वय-
पादानमेषां महाग्रहो भवति । न चैवंविधमहाग्रहाभिनिविष्टानां शान्तिः संभाव्यते । नि-
रवशेषग्रहप्रकाशेनैव मोक्षावाप्तये पादद्वं नमेति ग्राह्याभिनिवेशो पादस्य निर्वाणं नामा-
स्तीति⁽³⁾ ग्राह्याभिनिवेशो यावज्जोपादानत्यागाभिनिवेशस्तावन्नियतमेवानुपायेन निर्वाणं 10
प्रार्थयतां सर्व एवाग्भा व्यर्था भवन्ति । तस्मान्मुमुक्षूणां सर्वमेतत्परित्याज्यं [Tib. 114b] ॥

पयोक्तं भगवत्तर्पध्यापितमुष्टिसूत्रे । यद्य खलु भगवान् मञ्जुभिषं कुमारभूतमेतत्-

1) मन्त्र' वे' वेद'मे' तु' द'द'द'द'। तु'द'द'द' मन्त्र'गी' द'द'द'द' वे'।
दे'द'द' मन्त्र'द'द' वे'द' दे'। दे'द'द' वे'द'द' वे'द'द' वे'द'।

— *grāhah* et non *grāhah*, au troisième pāda, pour le mètre.

2) Mss. °mahāgrāho grāhābhi°, °grāhāvābhi°.

3) Mss. *grāho* 'bhiniśepo — वे'द'द'द' वे'द'द'द' वे'द'द'।

4) यव'स' म'य'द'द'।

5) वे'द'द' म'य'द'द'।

6) Cette citation, que nous retrouverons ci-dessous Chap. XXIV ad finem, manque ici dans le tibétain (voir ci-dessous p 299 n. 1.

मन्त्र'स' म'य'स'म'य'द'द' वे'द'द'द' म'य' — *musti*, retenir, conserver

pour soi; voir M. Vynt § 245 1214, Chandra Dās, p 184, *Bodhisattva-*

वीक्षत् । चतूर्णानिर्घसत्यानां यदाभूतार्थादक्षिणाक्षतुर्भिर्विपरीतिर्विपर्यस्तचिन्ताः सन्ना एव-
 मिममभूत् संसारं नातिक्रामति ॥ एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुम्भारभूतो भगवत्समेन्द्रोवत् । देवपु-
 त्रभगवान् कात्थोपलभतः सन्नाः संसारं नातिक्रामति ॥ भगवानाह । घातमात्मोपोपलम्भा-
 न्मञ्जुश्रीः सन्नाः संसारं नातिक्रामति । तत्कस्य हेतोः । यो हि मञ्जुश्रीरात्मानं परं च
 5 समनुपश्यति तस्य कर्मभित्तस्कारा भवति । बालो मञ्जुश्रीरभुतवान् पृथग्रनो ज्ञत्यस्य-
 रिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रज्ञानान् घातमानं परं चोपलभते । उपलभ्याभिनिविशते । अभि-
 निविष्टः सन् रज्यते डप्यते मुक्षते । स रक्तो डष्टो मूढः सन् त्रिविधं कर्मभित्तस्कोति
 कोपेन वाचा मनसा । सो ज्ञत्समारेपेण विकल्पयति । ग्रहं रक्तोऽहं द्विष्टो ग्रहं मूढ
 इति । तस्य तयागतशासने प्रवक्षितस्यैवं भवति । ग्रहं शीलवानहं ब्रह्मचारीति । ग्रहं
 10 संसारं समतिक्रामिष्यामि । ग्रहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । ग्रहं दुःखेभ्यो मोक्षयामि । स [88b]
 विनाल्पपति । इमे बुधला धर्मा इमेऽबुधला धर्माः । [इमे धर्माः] प्रकृतव्या इमे धर्माः सा-
 तात्कर्तव्याः । दुःखे परिज्ञातव्यं । समुद्र्यः प्रकृतव्यो । निरोधः सातात्कर्तव्यो । मार्गो
 भावयितव्यः । स विनाल्पपति । घनितयाः सर्वसंस्काराः । घटीतिताः सर्वसंस्काराः । पञ्चहं
 सर्वसंस्कारेभ्यः पलायेयं । तस्यैवमवेक्षणायस्योत्पद्यते निर्वित्सर्गतो मनसिप्रारोहि-

bhūmi I. viii (fol. 44 b) *saream ca deṣayati dharmamūṣṭasaryam akurean n'ūcā-
 ryamustum dharmeṣu karoti*. — Cp Jāt. II. 221. 20, 250. 17. — Mais, comme le
 remarque M. G. Bendall en me communiquant ces références, *mūṣṭa* n'a pas
 nécessairement le sens que lui attribue le traducteur tibétain

1) Mss. °*arthadārṣanac*. — °*arthā*° manque Chap. XXIV.

2) Voir ci-dessus 80, n. 2, 52, n. 7.

3) Voir ci-dessus p. 108, n. 2 et 290. 8

4) Mss. *tasya laṣyābhi*°. — Sur le *larma abhisamśrīta*, ci-dessus p. 137,
 n. 4, ci-dessous p. 303, n. 4 et 311. 1 la définition de *cetanā*

5) La confusion *dreṣa* = *dosa* entraîne la confusion *deṣṭa* = *duṣṭa*.

6) Mss. *mokṣāmi*

7) «Everything, O Bhikkhus, is burning». — *Mahāvagga* I 21. 1

8) *nirvīd* ॐ

मित्तपुरोगतः ॥ तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिज्ञा येयमेषां धर्माणां परिज्ञा ॥ तस्यैवं
भवति । यत्नमकं समुदयं प्रवृत्तये । स एभ्यो धर्मेभ्य श्रीतीर्त्तिपते जेह्रीपते वितरति विब्रुगुप्सत
उन्नस्यति संत्रस्यति संत्रासमापद्यते ॥ तस्यैवं भवति । इयमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया ।
इदं समुदयप्रकाशं यदिदमेभ्यो धर्मेभ्योऽतीर्त्तिपते विब्रुगुप्सतना ॥ तस्यैवं भवति । निरोधः
साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संत्रासनाति ॥ [तस्यैवं भवति] एषा सा निरो- 6
धसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति । यत्नमकं मार्गं भावयेयं । स एको रूहोगतस्तान् धर्मान्
मनसि कुर्वन् शमयं प्रतिब्रजते । तस्य [तेन] निर्वित्तसकृतेन मनसिकारेण शमय उत्प-
द्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं प्राप्तिंलीपते⁽⁵⁾ प्रतिवृत्तिं प्रत्युदावर्तते [तिभ्यश्चा]तीर्त्तिपते
जेह्रीपते । धनमिनन्दनाचितमुत्पद्यते । तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो । न मम

1) *Ms. atfiyate, ārtfiyate et ci-dessous atfiyanā* (voir a. 2) — ཆོས་འདི་

རྒྱལ་གྱིས་ རྟེན་པར་འགྱུར། ཆོས་ རོ་ཆོ་པར་ འགྱུར། མི་རྒྱལ་པར་ འགྱུར། མྱོད་
པར་ འགྱུར། — རྟེན་པ་ = *ārti, ārtā*; *ārtfiyate* = *devenir ārtā*. — Voir Morris

J. P. T. S. 1886. p. 104, s. voc. *aṭṭiyanti. te sakena kāyena aṭṭiyanti harāyanti jigucchanti* (Suttav. I, 68) See Jāt. I, 292, II 143, Therīg. v 140, p. 137. We also find the form *addiyate* (Th. g., Comm. p. 204) et *addāto* (ibid. v. 328, p. 156) Cp. *santi bhagavataḥ grāvaḥ ye 'nena pūtilāyena ārdiyamānā jehrīyante vjūgupsamānāḥ castram apy ādhārayanti* (D. v. Av. 39 7) — [*ardiyamāna* = distressed about]. — M. Vynt § 99 12

2) ཆོས་འདི་རྒྱལ་གྱིས་ རྟེན་པ་.

3) *vjūgupsanā* manque dans la citation Chap. XXIV et dans la version tibétaine qui y correspond.

4) *śamatha* རྟེན་པ་.

5) *Ms. cittaṃ na prāfiyate pratirahati* — རེ་ ཆོས་ཐོས་ས་རུ་ལ་ རེ་མས་
ཐུར་ འགྱུར་པར་ འགྱུར་རེ། ཐུར་འདེན་ཐེན་ ཐུར་ཐྱེག་པར་ འགྱུར་རོ། — *Comp*
cittaṃ prāfiyati patikūṭati patirahati (A. ſg. N. IV. 47 et passim)

6) Comparer Dīgha N. I 84 et Sam. V. 1. 225 *simutt' amhāti nānam hoti, bhinnā jātī, cūṣṭāṇi brahmacariyaṇi, kaṭaṇi karaṇiyaṇi, nāparaṇi uttāṭṭayāti*

भूय उत्तरि किं चित्कर्णाय । धर्म्मस्मीत्यात्मानं संज्ञानाति । स मरणकालसमय उत्प-
त्तिमात्मनो संगनुपपत्ति । तस्य काङ्क्षे च विचिकित्सा च भवति बुद्धबोधौ । स विचि-
कित्सापातितः कालगतो महानिर्पेयु प्रपतति ॥ तत्कस्य हेतोः । यद्यपीदमनुत्पन्नान्
सर्वधर्मान् विकल्पयित्वा [सद्यगते विचिकित्सां विमर्शं चोत्पादयति ॥]

5 अथ खलु मञ्जुभ्रीः कुमारभूतो भगवत्तमेतदवोचत् । कथं पुनर्भगवद्वत्तार्पयिष्यत्या-
नि द्रष्टव्यानि ॥ भगवानाह । येन मञ्जुभ्रीरनुत्पन्नाः सर्वसंस्कारा दृष्टास्तेन दुः[३९]खं
परिधातं । येनात्ममुत्थिताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुदयः प्रवृत्तिः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः
सर्वधर्मा दृष्टास्तेन निरोधः सातात्कृतः । येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन मार्गो भा-
वितः । येन मञ्जुभ्रीर्ये चत्तार्पयिष्यत्यानि दृष्टानि स न कल्पयति न विकल्पयति । स्मे

10 कुशला धर्मा इमे शुक्लला धर्माः । इमे धर्माः प्रकृतव्या इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखे
परिज्ञातव्यं । समुदयः प्रकृतव्यो । निरोधः साक्षात्कर्तव्यो । मार्गो भावयितव्य इति ।
तत्त्वस्य हेतोः । तथा हि स तं धर्मं [न] समनुपश्यति यं परिकल्पयेत् । बालपयग्नना-
स्त्वेतान्धर्मान् कल्पयन्तो रक्षति च द्विपति च मुक्षति च । स न के चिद्धर्ममाव्यूकति
निर्व्यूकति । तस्यैवमनाव्यूक्तोऽग्निर्व्यूक्तस्त्रिधातुके वितं न सज्जति । घृतात् सर्वत्रैधा-

॥ १५ तुल्यं समनुपश्यतीति विस्तरः ॥

payānāti. Toute la description de la conquête des abateurs de l'Arahatsipya par la connaissance des vérités, correspond étroitement à notre texte. La conclusion mahāyāniste du sūtra septentrional n'en est que plus intéressante — Voir Vajracchedikā p. 26, *tat kiṃ mayāya Subhūte api nū rhatā evaṃ bhavati mayāhātara prāptam?*

1) འཆི་པའི་རྒྱལ་ཁྱེད་པའི་ཆོ་བདག་ཉིད་ལྷུ་བར་མཐོང་བས།

2) *kānkaṇā* = यौक्य.

8) संसार के पुरुष।

၁) နိဗ္ဗာန်သမာဓိ သိက္ခာသမာဓိ.

5) རང་ ཡིན་ཀྱིས་ རྒྱ་བར་ལྷན་པའི་ལྷན་ = . ..denomination ex...

घत एवास्मादागमात्परमार्थसत्य उच्यते । सर्वथा

न निर्वाणसमारोपो न संसारपकर्षणं ।

यत्र वास्तत्र संसारो निर्वाणं किं विकल्प्यते¹⁾ १०

यत्र हि नाम परमार्थसत्ये नैव⁽²⁾ न निर्वाणसमारोपो न निर्वाणाध्यारोपः संभवति ।
धनुषलभ्यमानत्वात् । नापि संसारपकर्षणं संसारपरित्यक्त्यो न संभवति । वास्तत्र संसारो 5
[यो] विकल्प्यते तपार्थं [Tib. 114 b] किं वा तत्र निर्वाणं यत्प्राप्त्यर्थं विकल्प्यते ॥ यद्य
वा । यत्र निर्वाणे⁽³⁾ कस्य चित्सत्त्वस्य संसारदपकर्षणमुपनयनं निर्वाणे च समारोपणं प्रप-
न्नवतापि न शक्यते कर्तुं संसारनिर्वाणयोरप्यनुपलभ्यमानत्वात्तत्र किं निर्वाणं विक-
ल्प्यते । नैव किं चिद्विकल्प्यते पुस्तक[89b]मविकल्प्यतश्च निपतं पयोदितसंसारोत्थी-
यात्सारतिक्रमो निर्वाणनगरपुरप्राप्तिश्च भविष्यतीति ॥ 10

घत एवोक्तमार्थमारुदमनमूत्रे । घथ मञ्जुश्रीः कुमारभूतस्तस्यां वेलायां तथाङ्गं
समन्वाहुरं समन्वाहुरति स्म । यस्मात् पापीयानिन्द्रकीलबन्धनबद्धो धरणीतलप्रपतित
उत्क्रोशति स्म । गाढबन्धनबद्धोऽस्मि ॥ मञ्जुश्रीराह । अस्ति पापीयन्नेतस्मादन्धनाद्वा-

1) Nous retrouvons ici le tibétain, fol. 114 a 6. གང་གི་མྱེད་ རྒྱུ་ལ་སྐྱེས་པ་
ཅན་དུ་ རྟོན་རྒྱུ་ལ། གང་ལ་ ལྷ་འདྲ་འདས་ བཞུགས་ མེད། འཁོར་ལ་ བསལ་བ་འདས་
ཡོད་མེད་ན། ཞེས་བྱ་བ། དེ་ལ་ འཁོར་ལ་ ཅི་ཞིག་ ཡིན། ལྷ་འདྲ་འདས་བ་འདས་ ཅི་
ཞིག་ བརྟག། རྟོན་རྒྱུ་ལ་འཁོར་ལ་ གང་ལ་ — Peut-être faut-il lire, contre les
Mss, nirvāṇasamāropo na na

2) naïve, suspect, manque dans le tibétain.

3) Mss. nirvāṇe na kasya.

4) Mss °karaṇa upa°, °karaṇam upa° — བསལ་ལ་ མྱེ་ བཞུ་བ་ རྟོན་།

5) འཁོར་ལ་ བ་ བརྟག་བརྟག་ལ་འཁོར་ལ་མེད་།

उत्तरं बन्धनं येन त्वं नित्यबद्धो न पुनर्बध्यसे । तत्पुनः कतमद्यदिदमस्मिन्मानविपर्ययात्-
बन्धनं तृष्णादृष्टिबन्धनमिदं पापीयन् बन्धनं । धृतो बन्धनाद्वाउत्तरं बन्धनं न संविष्यते ।
तेन त्वं नित्यबद्धो न पुनर्बध्यसे । पेयालं ॥ धारु । किं त्वं पापीयमात्तनना भूया यदि
मुच्येयाः । धारु । आत्तनना भवेयं परमात्तनना भवेयं ॥

- 6 घव खलु सुयामो देवपुत्रो मञ्जुभिषं कुमारभूतेतद्वोचत् । उत्तम मञ्जुमीर्गारं
पापीयांसं । गच्छतु स्वभवनं ॥ घव खलु मञ्जुमीः कुमारभूतो मारं पापीयांसमेतद्वोचत् ।
[Tab. 115a] केनास्ति पापीयन् बद्धो यदात्मानमुत्सृजयति ॥ धारु । न ज्ञाने मञ्जुमीः केना-
स्मि बद्ध इति ॥ धारु । यदा ते पापीयनबद्धो बद्धसेतो । एवमेव सर्वबालपृथग्गतानां
घनित्ये नित्यसेत्तिनः । दुःखे ऽदुःखसेत्तिनः । पशुषु जगत्सेत्तिनः । घनात्मन्यात्मनसेत्तिनः ।
10 यद्वेपे ह्यपसेत्तिनः । यवेदनायां वेदनासेत्तिनः । यसेत्तायां सेत्तासेत्तिनः । यसेत्ताये सेत्ता-
रसेत्तिनः । घविज्ञाने विज्ञानसेत्तिनः ॥ यपि तु खलु पुनः पापीयन् पश्ये गोद्विषये पुनतो
मोक्षयते ॥ धारु । नारु ज्ञाने पुनर्निमित्तोद्वेगः ॥ धारु । एवमेव पापीयन् पेयपि मोक्षयते । न

1) ར་ཁུལ་ཕྱིན་ཅི་ཡོད་ནི་ འཆིང་བ་.

2) Représenté par གཞན་ཡིང་]

3) Mos. *su-yāma* a°, — ལུ་ཡི་ཤུ་ རབ་འཁྱེད་ལྷན་པ་ འོག་གིས་ — *Akhab bral*
= *mthse-ma* = *jumeau* (Chandra Dās, d'après un lexique) — Les *Su-yāmas*
sont une classe de dieux (P. W., *Mahābh.* et *Vyāli*) qui, d'après Chandra Dās,
sont délivrés (*bral*) d'adversaires (*akhab-pa*). — Le *devaputra* *Su-yāma* apparaît
fréquemment dans le *Lalitā*; cp. Jāt. I. 63.

4) Mos. *ya* (train *mokṣaṇe kuto mokṣaṇe* གློལ་བར་འགྱུར་ན་ གློལ་ལས་ གློལ་
བར་འགྱུར་] = *ya* (train *mokṣaṇe kuto mokṣaṇe*

5) *jāna* manque dans le tibétain

6) Mos. *mokṣe*, *mokṣye*.

7) Mos. *ye* 'je te rachète'.

ते कुतश्चिदिमेदयते । अन्यत्र यासावसद्रूतसंज्ञा तां परिजानन्ति तां परिज्ञाय विमुक्ता
 ३[१०५]त्युच्यते ॥

घत एवागमादसद्विपर्यासकल्पनामात्रलताबन्धनविच्छेदो विमोक्तो निर्वाणमित्यु-
 च्यते स्वप्नोपलब्धदृक्स्वप्नालानिर्वाणवत्तदग्निलसलिलैरिति ॥

॥ इत्याचार्यधन्वकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदार्थां मध्यमवृत्तौ बन्धमोक्षपरिता ५
 नाम पोउशनं प्रकरणं ॥

1) Le tibétain a simplement "'मे' 'འཇམ་དཔལ་ལུ་རྟག་གིས་' 'མཆུ་པ་' 'མཆུ་པོ' ॥

XVII.

कर्मफलपरीक्षा नाम सतदृशमं प्रकराणं

धत्तात् । विद्यत एव संसारः कर्मफलसंबन्धाप्रपन्नात् ॥

यदीह संतानाविच्छेदकमेण जन्मनरुपापरेपर्या हेतुफलभावप्रवृत्त्या [Tib. 115b]
6 संस्काराणां भात्मनो वा संसरणं स्यात् । स्यात्तदानीं कर्मफलसंबन्धः । यथाविणिति संसा-
रभावे तूत्पत्यनत्तरि नाशित्वाच्चित्तस्य कर्मनिपत्ताले च विपाकस्यासद्भावात् कर्मफल-
संबन्धाभाव एव स्यात् । संसारसदाये तु सतीह कृतस्य कर्मणो विभासिरेगवि विपाकफ-

1) Ms. *maranāparasparayor hetu°*. *अकै'म' गते'ग'द'स'गते'ग'दु' सज्जु'म'*
ते'ग'स' कु'.. ..

2) Ms. *°sambandho yathā paṇḍitaḥ, °te*. *हे'स'स'स'स'म'ते' अवि'म'मे'द'*
द'दे' = yathāvacarṇita°.

3) Ms. *karmākṣayaakāle vipākaḥ syāt sadbhārāt*. *अस' अये'द'म'ते' दु'स'*
द' द'स'म'स'ये'द'म' मे'द'म'ते'स'मे'द'. — L'*ālsepā* du vœu du Bodhisattva (voir
ci-dessous fol. 106 a init.) produit ses fruits *kulālacakrabhramānākṣepaṅgūyena*
(Bodhic. p. IX. 36). — On peut entendre le composé *karmālsepā* comme *lar-*
manā ālsepā; c'est le fruit qui est projeté: *ālsepīyate*; cependant *narakeṣu kuṣa-*
lasya karmaṇas trividhasya nālsepā na caturvidhasya dṛṣṭadharmaśāntaniyam
sthāpayittā. atra narakēṣu īstariṇā ābhāvāt = Il y a, dans les enfers, projection
de trois espèces de bon *karmaṇ*, mais non de la quatrième (acte dont le fruit
marit dans la même existence) (Abhidh. k. v. Soc. As., 304b) — *ālsepā* est glossé
par *āredha* (Ms. *āradha*): *karmākṣepaśāntā, yathoktam karmāśāntā* *āredha* *tāni tāni*
gatiṇi narakādīkām gacchanti jēdāṇi jamanayogena (Ibid. 236b 9) — Sur les divers
phalas voir ci-dessous ad XVII. 33.

4) *अकै'म'गते'ग'द'स'गते'ग'दु' सज्जु'म'*

रामादिल्लेश[90b]वणेन प्रवृत्ति निवारणतीत्यात्मसंयमकं । तदेतद्व्यत्मसंयमकं कुशलं
चेतः प्राणातिपातादिषु प्रवृत्तिविधारकं दुर्गतिगमनाद्वार्यतीति धर्म इत्युच्यते ॥

धर्मशब्दोऽयं प्रवचने त्रिधा व्यवस्थापितः स्वलतणधारणार्थेन कुगतिगमनविधा-
रणार्थेन पाञ्चगतिक[Tab. 116a]संसारगमनविधारणार्थेन ॥ तत्र स्वलतणधारणार्थेन सर्वे
८ साधवा [ध्यानात्मवाद्य धर्मा इत्युच्यते] ॥ कुगतिगमनविधारणार्थेन दशकुशलादयो धर्मा
इत्युच्यते ।

धर्मधारी सुखं ज्ञेतिगस्मिंल्लोके परत्र च⁷⁾ ॥

पाञ्चगतिकसंसारगमनविधारणार्थेन निर्वाणे [धर्म इत्युच्यते] धर्मशरणं गच्छतीत्यत्र ॥
इह तु कुगतिगमनविधारणार्थेनैव धर्मशब्दोऽभिहितः ॥

10 किं पुनरात्मसंयमकमेवैकं चेतः धर्म इत्याह । किं तर्हि परानुपाककं धर्मेन च

1) = hemmend, zurückhaltend (P. W.) = संश्लेषणम्.

2) अहंकारमयसंयमः.

3) Sur le sens du mot *dharma*, voir Attbas § 92 et suiv., Mme Rhys Davids, *Psychology*, p. XXXIII

4) अहंकारः.

5) Attbas, § 94 *attano pana sabbhūcan dhārentīti dhammā, dhāriyanti vā paccayehi*. — Dans le même sens, *dhriyate tiṭṭhati varīate yaṁ sa dharmaḥ*, dans la définition *naiyāyika* discutée par M. Walliser, *Phil. Grundlage* p 98

6) Mas *ucyante*.

7) Voir *Dhammapada* 168—9 et Ms Dutrenil de Rhys, J. As. 1698 II, 214, 275. — *dharma* a ici le sens de *guna*, comme Attbas § 92, *adhammo nirayaṁ neti dhammo pāpeti saggatī ti*.

8) Mas. *nirāṇam uc°*. — छान्दस्यमयसंयमः केष्वेव...

9) Mas. *āram eta ca lam | cetah*. — शरीरं दुःखं = *elāntam?*

10) केष्वेव येष्वेव केष्वेव । नृणां न येष्वेव । नृणां नृणां । — La né-
gation exige une lecture: *dharma ti . nety āha, kim tarhi*.

यच्चेतो ऽसावपि धर्मः । मैत्रमित्यत्र⁽¹⁾ चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो वेदितव्यः । तत्र परमनुगृह्णाती-
ति परानुयायकं चेतः । चतुःसंस्कृत्यस्तुप्रवृत्तं⁽²⁾ भवपरित्राणप्रवृत्तं च यच्चेतोऽसावपि धर्मः ॥
मित्रेभ्यमविरुद्धं सत्त्वेषु यच्चेतस्तन्मैत्रं चेतः । मैत्रं यच्चेतस्तन्मैत्रचेतो मैत्रमेव वा⁽³⁾ । यच्चे-
तत्रिविधं चेतो निर्दिष्टं स धर्म इत्युच्यते विषयवद्धर्मो योवाः ॥

यच्चेतनिर्दिष्टप्रभेदं चेतस्तद्वीजं फलस्य । असाधारणं फलमिनिर्वृत्ती यत्कारणं ॥
तदेव [Tib. 117 b] बीजमित्युच्यते । तद्यथा शाल्यङ्कुरस्य शालिवीजं । यत्तु साधारणं
सित्यादि न तद्वीजं कारणमेतत् । यच्चेतदेवमिकुलोपिष्टस्य विपाकस्याभिनिर्वृत्ती त्रिविधं
चेतो भवति बीजं । पुरु[91a]पकारादप्यस्तु कारणमेव ॥

वास्मिन्पुनः काले बीजस्य फलनिष्पत्तिरित्याह । प्रेत्य चेह च । प्रेत्येत्यदृष्टे
अन्मनि । रूहेति दृष्टे अन्मनीत्यर्थः ॥ एतच्चागमाद्विस्तरेण बोद्धव्यं ॥ 10

एवं तावच्चित्तात्मकमेवैकं धर्मं व्यवस्थाप्य पुनरपि द्विविधं भगवता ।

चेतना चेतयित्वा च कर्मात्तं परमर्चिणा⁽⁴⁾

1) Le tibétain répète le deuxième pāda du sūtra, — et porte རང་གི་སྣ་
(saṅgabā) au lieu de རང་གི་སྣ་ (ca°)

2) Mss. bhava°. — འཇིགས་པ་.

3) Tib. = mitrād bhavam.

4) ཡང་ན་ མུམ་པ་ རེ་ ཀུན་པ་མེས་ཀྱིས་ ཡོད་ནེ། བདག་ལ་ བད་འདྲིགས་པའི་
མེས་པ་ ཀུན་ ཡོད་པ་ རེ་ཀུན་པ་ མུམ་པའི་ མེས་པ་ ཡོད་ནེ། = *api ca mitrataira*
mastram ūtmānugrahakam yuc cittaṃ tad eva mastracittam བདག་ལ་ par erreur
pour ཀུན་པ་?

5) མུམ་པའི་མེས་པ་. — M Y y u l. § 114. : kṛāṇaketa — Voir ci-dessous,
ad XVII. 53, la note sur les *phalas*.

6) རང་པོས་ རོལ་ག་གིས་ ལས་རྒྱལ་ རེ། མེས་པ་ རང་ལྟ་ བསམ་པ་པར་ རེ།
— *karmāṇi au pluriel*.

परमावर्तनादपिः । परमावर्तनादपिचेति परमार्पः । सर्वाकारतया परमार्चमं-
नात्⁽²⁾ भ्रात्रप्रत्येकबुद्धेभ्यो ऽप्युत्कृष्टत्वात्परमर्पिः संवृद्धो भगवान् । तेन परमर्पिणा
चेतना कर्म चेतयित्वा च कर्मेत्युक्तं सूत्रे⁽³⁾ ॥ यच्चैतद्विविधं कर्मात्तं
तस्यैवैकविधो भेदः कर्मणाः परिकीर्तितः⁽⁴⁾ ॥ २

६ यथै वृत्ता ।

तत्र यच्चैतनेत्युक्तं कर्म तन्मानसं स्मृते ।

चेतयित्वा च यत्तत्तं तत्तु कायिकवाचिकं⁽⁵⁾ ॥ ३

मानसिभवं मानसं । मनोद्वारेणैव निष्ठागमनात्कायवाक्प्रवृत्तिरिहपेतत्वात् [T.b.
118a] मनोविज्ञानसंप्रयुक्तैव चेतना मानसं कर्मेत्युच्यते । तत्रणन्दो निर्धारणे ॥ यत्तु दि-

1) *darśana* = सुगण'सु'कुट'म'.

2) *दे'द'म'म' कु'म'म'म'म'कु'द' सु'गण'सु'कुट'म'दे'सु'र' म'।*

3) Bodhic. p. IX, 73, init. (cf. V. 6) et Abhidh. k. v. 309b 8 ... *celanā*
larma celayitvā celavacanāt. — Abhidh. k. v., ibid., *anyathā celanām aham* ^(a)
bhūtsarah' larma vadāmi celayitvā cety' etad' virudhyate. — Comparer la citation
Kathāy. p. 393, 5, reprise dans Atthas. § 250 *līm' pan' etam' lammam' nāma?*
celanū c'eva ekacce ca ^(b) *celanāsampayuttakā dhammā. tattha celanāya kamma-*
bhūre imāni suttāni: celanā 'ham, bhikkhave, kammaṃ vadāmi celayitvā kammaṃ
karoti lūyena rūcāya manasā. — Nettip. 160 16.

a) Ms. *celanām antam*.

b) Édition ra. Je corrige d'après une note que M^{le} Rhys Davids veut
bien me communiquer

4) *म'म'दे'द'ग'ग' सु'म'म' दे'। कु'म' कु'म'म' म'द'स'सु'म'सु'गण'।*

5) *दे'द' म'म' ग'द' से'म'म' दे'स'। ग'सु'द'स'म' दे'दे' म'दे'स' म'दे'द'।*
म'म'म'म'म'म' दे'स' दे' ग'द' ग'सु'द'स'म' दे'दे' म'स' द'द' ग'ग'ग' म'दे'द'।

6) *म'म'द'सु'ग'म'म' म'दे'स'दे'स' — nisthāgata bodhisattva* (Bodhis. bh.

I, xvii) = *bodhisattva* parfaitement accompli, parvenu à un terme où l'*upāya*
finit = *phalaśīla*. — *atyantānastha nīrūpa* (ibid. I. ii). — *Śikṣāṣ 251.1 niṣceṣṭā*
ky' ete dharma nisthūpārū nīrūpasamāh. — Dh.-v. CVIII *paranīśhātīya*.

तौ चेतपित्वा च कर्मत्युक्ता तत्पुनः कापिकं वाचिकं च वेदितव्यं । एवं चैवं च कापवा-
भ्यां प्रवर्तितव्य इत्येवं चेतसा संचित्य पत्तिप्रपत्ते तच्चेतपित्वा कर्मत्युच्यते ॥ तत्पुनर्दि-
विधं कापिकं वाचिकं च । कापवाचोर्भवत्वात्तद्वारेण च निष्ठमननात् ।^(११) एवं च त्रिविधं
कापिकं वाचिकं मानसं च^(१२) । एतदपि त्रिविधं कर्म पुनः पुनर्भिन्नमानं तत्तद्विधं संज्ञायत
इत्येवं तस्य वर्गणो भगवता बहुप्रकारो भेदोऽन्यवर्णितः । कथं वा ।

वाग्विष्णुन्दोऽविरूपो वाक्चाविशतिसंशिताः ।

अविज्ञप्तप एवान्याः स्मृता विस्तृततया ॥ ४⁽ⁱⁱ⁾

परिभोगान्वयं पुण्यनपुण्यं च तथाविधं ।

चेतना चे[११७]ति सति धर्माः कर्माज्जनाः स्मृताः ॥ ५ ^(१)

तत्र व्यक्तवर्णोच्चारणं यावत् । विष्पन्दः⁽⁶⁾ शरोच्चेष्टा⁽⁷⁾ ॥ तत्र कुशलाङ्कुशला या 10

1) Mbs etac ca. རྟོ་རྒྱུ་རྟོ་

2) *Ms* mānasam cū'tra tad aya, cūtra etad aya.

ཨ་པག་དང་བསྐྱེད་དང་མི་སྤྱོད་པའི། རྒྱལ་རྒྱུ་ཕྱེད་མེན་ཞེས་བྱ་གང་།
སྤྱོད་པའི་རྒྱལ་རྒྱུ་ཕྱེད་མེན་པ། གཞན་དུག་ཀྱང་ནི་དེ་པའི་ནི་པའོ།།

ཨ། ལོངས་སྤྱོད་ལས་ལྷན་ བསྐྱོད་ནམས་ རྟེན། བསྐྱོད་ནམས་ མ་ཡིན་ རྩིབ་དེ་
བཞིན། སེམས་མ་ རྟེན་ནི་ ཆོས་དེ་ བརྟན། ལས་སྤྱོད་ མཆོད་པར་ ལོད་པ་ཡིན།

5) ཡི་གེར་གསལ་བོར་བརྗོད་པ་ - Cp Mde Rhys Davids, Psychology,
103, n 1 - ཅེས་ = འཕགས།

7) ལྟེན་པ་.

6) Mss. *vispanda*, *nispanda*, *nasyanda*. — 𑀮𑀺𑀢𑀺𑀓 = *pradamp*, *isabh*, *cal*, *āhamp*, *sarvabhram*, *tras*. — Il faut lire *vispanda*, qui est garanti par *lūyarp-
pāṇḍana* (Atthas. § 645, et trad. p. 192, n. 5); peut-être *nispanda*. — La
confusion est fréquente entre *syanda*, p. ex. *nīsyandopphala* (= 𑀮𑀺𑀢𑀺𑀓𑀲𑀺𑀓),

तोयं चेत्तस्मिन् च वर्गेत्युक्तं तत्पुनः कापिकं वाचिकं च वेदितव्यं । एवं चैवं च कापवा-
ग्म्यां प्रवर्तिन्य इत्येवं चेत्तस्मात् संचित्य यत्किञ्चन तच्चैतद्विगता कर्मेत्युच्यते ॥ तत्पुनर्दि-
विधं कापिकं वाचिकं च । कापवाचोर्भवात्तद्वारेण च निष्पन्नमनात् ।⁽¹⁾ एवं च त्रिविधं
कापिकं वाचिकं मानसं च⁽²⁾ । एतदपि त्रिविधं कर्म पुनः पुनर्भिद्यमानं सप्तविधं संश्रयत
इत्येव तस्य वर्गणो गगजता यदुप्रकारो भेदोऽनुवर्णितः । एवं कथा ।

5

वाग्विष्णुर्देवविरूपो गायत्रिविधासंज्ञिताः ।

श्रवित्तस्य एवान्याः स्मृता विरूपस्तथा ॥ ४⁽³⁾

परिभोगान्त्वयं पुण्यनपुण्यं च तत्राविधं ।

चेतना चे(91b)ति सति धर्माः कर्माजानाः स्मृताः ॥ ५⁽⁴⁾

तत्र व्यक्तवर्णोच्चारणं वाक् । विष्णुः शरीरेष्टा⁽⁵⁾ ॥ तत्र कुशलाङ्कुशता वा 10

1) Mss. etae ca. देवविरूप

2) Mss. manasani cūtra tad api, cūtra etae ca. api.

3) दण' द' सञ्ज्ञ' द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' ।
सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' ।

4) त्वय' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' ।
सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' ।

5) प' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' । द' म' सञ्ज्ञ' प' ।
192, n. 1. — cū = cūpāṇāpā.

7) प' सञ्ज्ञ' प' ।

8) Mss. vspanda, nispanda, nisyanda — प' सञ्ज्ञ' = prahamp, loubh, cal,
āhamp, sayalham, frs. — Il faut lire vspanda, qui est garanti par āhamp-
pāṇāpā (Atthas. § 615, et trad. p. 192, n. 5); peut-être nispanda. — La
confusion est fréquente entre syanda, p. ex. nisyandaphala (= सञ्ज्ञ' प'),

याक् सवेव विरत्यविरतिलक्षणा⁽¹⁾ विद्यति समुत्थापिका सामान्येन वागिति गृह्यते । एवं कुशलो अकुशलो वा विरत्यविरतिलक्षणा⁽²⁾ विद्यति समुत्थापको विषयः सामान्येन गृह्यते ।

- यथा चैतद्विद्यते⁽³⁾ विद्यते एवमविद्यतेरपि । यविरतिलक्षणा अविद्यतयो विरति-
 6 [Tib. 117b] लक्षणायेति कृत्वा । तत्राविरतिलक्षणा यविद्यतयः । तद्यथा । यद्यप्रभृति
 मया प्राणिन रुत्वा चौर्यं कृत्वा गोधिका परिकल्पयितव्येति पापकर्माभ्युपगमनात्प्र-
 भृति तदकारिणोऽप्यकुशलकर्माभ्युपगमकेतुकाः सतततन्मिमतमविद्यतयः समुपधापते ।
 कैवर्तहिनां च बालादिपरिकर्मकालात्प्रभृति तदकारिणामपि या अविद्यतय उपधापते ।
 ता एता अविरतिलक्षणा अविद्यतय इत्युच्यते ॥ यथा चैतास्तथान्या विरतिलक्षणाः कुश-
 10 लस्वभावा अविद्यतयः । तद्यथा । यद्यप्रभृति प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरमामोति⁽⁴⁾
 कापवागविद्यतिपरिसमाप्तिकालान्तणात्प्रभृति तदुत्तरकालं प्रमत्तायवस्यस्यापि याः कुश-
 लोपचपस्वभावा अविद्यतय उपधापते । ता एता विरतिलक्षणा अविद्यतय इत्युच्यते ॥

ci-dessous XVII. 33 = pāli nissanda), puññābhisanda et Çikṣṣ. 180.3 (ནག་པོ་
 de འཇག་), et spanda, p. ex. niṣphalaspaṇḍavarjana, Çikṣṣ. 116 2—117.15,
 Bodhic. p. V. 54. — Les lectures de ces deux textes sont mauvaises.

1) Mss. 'lakṣanāḥ ci°, ac°. རྣམ་པར་རྟེན་ལྟེན་མ་ཡིན་པའི་སྟོང་མ་ རྟེན་པའི་
 སྟོང་པའི་མཆོད་ཀྱི་ཅན་ གཞན་པས་སྟོང་པར་ལྟེན་པ་, ce qui donne arjñapti.

2) Mss. 'lakṣano rññapti°. La phrase tibétaine est parallèle à celle qui
 précède, soit 'lakṣano 'rññapti°. Mais on a ci-dessous l. 4 yathā rññapter....

3) Mss. yathā cailat°, cailat° ཇི་ལྟར་ རྣམ་པར་རྟེན་ལྟེན་ འདྲིའི་རྟེན་པ་.

4) རྣམ་པར་ སྟོང་མ་ཆེན་པར་ — M. Vyut. § 245. 6a. — satatam = abhikṣanam,
 samitam = niranataram (A. k. v. 274b 5).

5) Cette rññapti (karmarācana) constitue le maṅḍa karmapatha (Abhidh.
 k. v, fol 312a 3).

6) རྟེན་པས་རྟེན་པ་; ci-dessous p 310.2 འདྲེན་པ་.

न्ययः परिभोगः परित्यक्तस्य वस्तुनः संबादिभिरुभोगः । यन्वयो ऽनुमनो दायकसंज्ञानत्रः
कुशलोपचय [Tib. 118a] इत्यर्थः ॥ यपुण्यं च तत्राविद्यं परि[92a]भोगान्वयमित्यर्थः ।
तत्राद्या देवकुलादिप्रतिष्ठापनं पत्रं सत्त्वा सून्यते । यथा यथा हि तत्कोतो⁽²⁾ प्राणिनो
सून्यते तथा तथा तदेवकुलाद्युपभोगात्तत्कर्तृणां संतो⁽³⁾ने परिभोगान्वयपुण्यमपि नापत
७ इत्येवमपुण्यं च तत्राविद्यं भवति ॥

bhaktikṛtām caitye dānam puṇyam bhavati — Objection: *dānamūnakriyā tarhi vyarthā prāptih*. *yadi itacittād eva puṇyam bhute caitenaiva dānamūnāo anuṣṭheya, tata eva puṇyaprapteḥ, na tatkarṇamasamutthāpikāyā bhakteḥ*. — Réponse: *pratyastataratrāt, naśad evam . karṇāt . yasmād dānamūnau caitamā-trena cintayato yā bhaktis tata iyaṁ dānamūnau kurvato bhaktiḥ prakṛtatarā*. La raison en est évidente: on tue bien plus son ennemi en le tuant en effet qu'en disant: «Je tue mon ennemi». (A k. v. 334b).

(a) *yassa bhikkhave bhikkhu cīṭaraṁ paribhujjamaṇo appamānaṁ ceto-samādhīṁ upasampajja tīharati appamāṇo tassa puññābhisaṇḍo kusalaḥhi-saṇḍo....* Il n'est pas sans intérêt de constater comment ce texte a été mis à contribution par les rédacteurs du Ratnarācis. (ap. Çikṣā. 138 s) *tatra Kācyapa yo bhikṣur dāyakaṣya dānapateḥ antīkō cīṭarapīṇḍapālaṁ paribhujjāpamānaṁ cetaḥsamādhīṁ samāpadyate 'pamāṇas tasya dāyakaṣya dānapateḥ puṇyakriyācīpākāḥ pratikāṅkṣatyah na to eva tasya puṇyanisyaṇḍasya lapeit kṣaya itī* — Voir Abhidh. k. v. 277b 5 *yat tarhi sūtram etī cīṭarah . apramāṇam cetaḥsamādhīṁ itī*.

(b) Le mérite de la *maîtrise* ne dépend pas de l'œcil fait au bienveillant.

1) Sur les dons faits au Saṅgha, leurs mérites, voir la théorie des *supa-dhikapuṇyakriyāvastus*, dans Minayeff, Recherches, 169 et suiv.; Çikṣā. 138, Morris, J. P. T. S. 1895, p. 38; Abhidh. k. v. 277b — Les anciens écoles ne sont pas d'accord sur le mérite des dons faits au Bouddha et au Saṅgha, voir Vasumitra et Bhavya. —

2) *Ma .. yathā hi tatkiṛtau prānino . ., tatkiṛtito....* — Le tibétain n'a rien qui corresponde à *kīrti*, gloire, renom, mais il répète le mot *devakula* དེའུ་ཁྱེ་ལྷ་ཁང་དེར་སྦྱོན་ཆགས་དག་གསོག་པ་ དེའུ་ཁྱེ་ལྷ་ཁང་ — On pense à la glose très douteuse de Hem, *kīrti* = *prāsāda* (Med = *prasāda*), mais *prāsāda* correspond à peine à *devakula*. — Fait-on dans les temples des sacrifices à la gloire du donateur?

3) = *cittasamlāne*, dans le moi. — Comp. Abhidh. k. v, fol. 277b 8 — Voir ci-dessus 281, n 1 (2)

चिताभित्तस्वारमनस्वर्मलतणा चेत्तना चेति ॥

सत्तेपेणैतत्सप्तविधं कर्म भवति । कुशलाकुशला वाक् । कुशलाकुशलो विष्पन्दः ।
कुशलमविशतिलक्षणं । अकुशलमविशतिलक्षणं । परिभोगान्वयं पुण्यं । परिभोगान्वयम-
पुण्यं । चेत्तना चेति ॥

एते च सप्त धर्माः कर्माज्जनाः कर्महेताभिर्व्यक्ताः कर्मलक्षणाः स्मृताः ॥

5

धर्मेके परिचोदयन्ति ॥ पदेतत्कर्म बहुविधमुक्तं तत्किमाविपाककालादवतिष्ठते
अथ न तिष्ठत्युत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात् । यदि तावत् ।

तिष्ठत्याविपाककालाच्चैत्त्वर्म तन्नित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ⁽²⁾ ॥ ६

यद्युत्पन्नं सत्कर्माविपाककाले स्वद्वेषेणावतिष्ठत इति परिकल्प्यते तद्विषयं का- 10
लमस्य नित्यतापद्यते विनाशरहितत्वात् । पञ्चादिनाशसद्भावात् नित्यत्वमिति चेन्नै-
तदेवं [Tib. 118b] । पूर्वं विनाशरहितस्याकाशादिवत्पञ्चादपि विनाशेन संबन्धाभावात् ।
विनाशरहितस्य चासंस्कृतत्वप्रसङ्गादसंस्कृतानां च विपाकादर्शनादविपाकत्वेन सदैवा-
[य]स्थानाग्नित्यताभ्युपगम एव कर्मणामुपपद्यते । इत्येवं तावन्नित्यत्वे दोषः ॥ अथोत्पा-
दानन्तरविनाशित्व[92b]मेव कर्मणामेवमभ्युपेतं । नन्वेवं सति ।

15

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ।

अभावोभूतं सत्त्वर्माविद्यमानस्वभावत्वान्नैव फलं जनयिष्यतीत्यभिप्रायः ॥

1) ཡིད་ཀྱི་ལས་ཀྱི་མཆོད་ཀྱིས་ཅན་སེམས་མཛོད་ལས་འདུ་བྱེད་པ་སེམས་པ་

— Voir ci-dessus p 137, n. 4, 296 n. 4 et 303, n. 4.

2) གལ་ཏེ་ལྷན་པའི་རུས་ལས་ཀྱི་རྟག་པར་འགྱུར་
གལ་ཏེ་འགགས་ན་འགགས་གྱུར་པ། དེ་ལྟར་འགས་སུ་བསྐྱེད་པར་འགྱུར་॥

तत्रैके निकापित्तरीपाः परिहृरं वर्षयन्ति । उत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात्तस्कारा-
णामनित्यत्वदोषस्तादस्माकं नोपपद्यते । यच्चाप्युक्तं ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्त्वं फलं जनयिष्यतीति ।

यत्रापि परिहृरं घ्नन्ः ।

५ योऽङ्कुरप्रभृतिबीजात्संतानो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमूले बीजात्स च नाभिप्रवर्तते ॥ ६

इह बीजं क्षणिकमपि सत्स्वजातीफलाविकलविशेषनिष्पत्तिसामर्थ्यविशेषयुक्तस्यैव
संतनस्याङ्कुरापाउनालपक्षाद्यभिधानस्य हेतुभावमप्युपगम्य निरुध्यते । यच्चाप्यङ्कुर-
प्रभृतिबीजात्संतानः प्रवर्तते । तस्मात्क्रमेण सत्कारिकाणावैकल्ये सति स्वल्पादपि
१० हेतोर्विपुलफलप्रचय उपजायते ॥ इति [Tib. 119a] बीजादिना बीजात्स चाङ्कुरादिसंतानो
नाभिप्रवर्तते । तदेवं तद्भावे भावित्वेन तद्भावे चाभावित्वेन बीजहेतुकायमङ्कुरादिसंता-
नस्य फलस्यो[प]दर्शितं भवति । तदेवं ।

१) རྩེལ་གཞན་དག་ཁྱིལ་གྱི་ — Voir ci-dessus 76, n. 1 et 274, n. 3.

२) རིན་པོ་ལུ་ — Mes. kramam, voir ci-dessous 313] 6.

“ ३) ལྷུ་གུ་ལ་མོགས་ཀྱང་གད་ནི། ས་ཤོད་ལས་ནི་མཛོད་པར་འབྱུང་། དེ་ལས་
འབྲས་ལུ་ས་ཤོད་ནི། མཛོད་ན་དེ་ཡང་འབྱུང་མི་འབྱུང་། — Cette comparaison
du *samtāna* végétal et du *cittasamtāna* (*rr̥hisamtānasādharmya*) nous est connue
par plusieurs textes, voyez Sarvadarśanas, note 186 (Muséon, N. S. III p. 46)
et Abhidh. k. v., cité dans J. As. 1893, II. p. 299. Gaṇapati et Vasumitra
(*Vaibhāṣikas*) rejettent ces explications. — La succession *ālāra*, *kāraṇa* etc.,
est classique dans l'exposé du *bāhya pratityasamutpāda* (*Ālīstambas*).

4) Le grand fruit d'une petite cause; c'est un des caractères (*ālāra*) du
pratityasamutpāda (*Ālīstambas*). Comp Sam. VII. 230 29 *ajpalānaṃ pa*
kāraṇānaṃ ripulaphalapaṭilābhakāraṇena....; même doctrine dans *Bodhisatt-*
vahāṇī I. xvii.

5) ou *ūdarṣitam*. — *samtāna* = *phala* ལྷུ་གུ་ལ་མོགས་ལུ་.

वीजाच्च यस्मात्संतानः संतानाच्च फलोद्भवः ।

वीजपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ ८

यदीह बीजमप्रसूयाङ्कुरादिसंतानं ज्वालाङ्गारादिविरोधिप्रत्ययमानिध्यान्निरुध्येत । तदा तत्र कार्यसंतानप्रवृत्त्यदर्शनात्स्यादुच्छेददर्शनं । यदि च बीजं न नित्यमेताङ्कुरादिसंतानश्च प्रवर्तते तदा बीजस्यानिरोधाभ्युपगमाच्छाश्वतदर्शनं स्यात् । न चैतदेवमित्यतो नास्ति बीजस्य शाश्वतोच्छेदप्रसङ्गः ॥ यथा च बीजे ध्वं क्रमो अनुवर्णित एव

यस्तस्माच्चित्तसंतानशेतसो ऽग्निप्रवर्तते ।

ततः [93a] फलमृते चित्तात्स च नाग्निप्रवर्तते ॥ ९

तस्मात्कुशलाकुशलचेतनाविशेषसंप्रयुक्ताच्चित्ताच्चश्चित्तसंतानस्तद्धेतुकः प्रवर्तते । तस्मात्कुशलाकुशलचेतनावपरिभाषिताच्चित्तसंतानात्सकृत्कारिकाणां निधानाधिकल्पे स- 10 तोष्टमनिष्टं फलमुपज्ञायते मुगतिर्मुगतिषु । श्वेते तु तच्चित्ताच्चित्तमन्तरेण स च नाग्निप्रवर्तते । तदेवं ।

1) गद'घ्रैरु' श'यैङ'लस' कुङ्' र' । कुङ्'लस' लस'सु' लसु'ल'लसु'र'वै' । श'यैङ' लस'सु'र' श्रै' लस'य' । रै'घ्रैरु' ल' म'ङ' ह'ग' म' षीङ् ॥ — XVII *Abra-*
bu enon

2) Mss. *jvālamgārūdivirodhah pratyayasānnidhiyaṇi*°.

3) Mss. *°ucchedarçanapra*°.

4) शेम'स'घ्रै' कुङ्' रै' गद' षीङ्'य' । शेम'स'लस' म'वैङ'म'लसु'ल'म'लसु'र' । रै'लस' लस'सु' शेम'स'ल'वै'य' । म'व'ङ' रै'ल'ल' लसु'ल' म'ल'लसु'र' ॥

5) Mss. *mat tasyā cittasamtānaḥ*...

6) *akuṣala* manque dans le tibétain

7) Mss. *°cetanāya rebhānta cittasamtānāt* — षी'ल'स'सु'ल'ल'ल'ल'ल'ल' — Fou-

caux (d'après M. Vynt) *bsgos-pa* = *paribhānta*. — *bsgos-pa* a le même sens. — *bsgos-pa* (to stain, to anoint, to infect with disease) ne se prend, d'après Jäschke, que dans un mauvais sens; mais *to anoint* donne *rāsita* (Foucaux), un des termes consacrés pour indiquer que la série intellectuelle est *parfumée*, imprégnée par les *samskāras*. (Voir *Sarvadārç.* traduction dans Muséon, N. S. II. p. 192, note 118)

चित्ताच्च यस्मात्संतानः संनानाच्च यलोद्वयः ।

कर्मपूर्वं फलं तस्मादोच्छिन्नं नापि शाश्वतं⁽¹⁾ ॥ १०

यत्न[Tab. 119b]रुच्छिन्नचित्तमिव तद्धेतुफलपारंपर्यादिच्छिन्नक्रमवर्तिनो भाविनः⁽²⁾

चित्तसंतानस्य हेतुभावमुपगम्य कुशलं चित्तं निरुध्यते । तदोच्छिन्नं तत्कर्म स्यात् ।

5 यथाप्यनागतसंतानस्य हेतुभावमुपगम्य स्वप्नपादप्रवृत्तं स्यात् । स्यात्तदानीं कर्म शाश्वतं ।

न चैतदेवमिति । तस्मात्तत्तदधिककर्मभ्युपगमेणैव नास्त्युच्छेदशाश्वतदर्शनद्वयप्रसङ्ग इति ॥

तदत्र यदोदितकर्मप्रभेदव्याख्याने दश कुशलाः कर्मपथा व्याख्याताः । ते च

धर्मस्य साधनोपायाः शुक्लाः कर्मपथा दश ।

फलं कानगुणाः यंच धर्मस्य प्रेत्य चेह च⁽³⁾ ॥ ११

10 त एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मस्य साधनोपाया निरूपयितुमुक्ता इत्यर्थः ॥ कः

पुनरुक्तौ कुशलकर्मपथव्यतिरिक्तो धर्मो नाम यस्यैते⁽⁴⁾ साधनोपायत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।

उच्यन्ते । चित्तविशेष एव कश्चिद्धर्मशब्देनोक्तः ।

यात्मसंयमकं चेतः परानुमालकं च यत् ।

मैत्रेयं स धर्मः

1) गङ्गुल्लिखितं योमसंयमकं कुल्लं १५ वै । कुल्लं यमं यमसंयमं यमसंयमसंयमं ।
यमं वै यमसंयमं यमं यमं । गङ्गुल्लिखितं कुल्लं १५ वै । यमं यमं ।

2) Comparer Sum Vil p. 226. 11 idāni cattamānāḥkhandhasantānā oya-
ram khandhasantānam mayham n'atthi.

3) Mes dhārinā citta°. — d'un futur citta-vatāna

4) uccinna कुल्लं १५ वै ।

5) गङ्गुल्लिखितं यमं यमं । यमं यमं । यमं यमं । यमं यमं । यमं यमं ।
यमं यमं । यमं यमं । यमं यमं । यमं यमं । यमं यमं ।

6) Mes. yasyaiva.

इत्यनेन⁽¹⁾ ग्रंथं वा परिनिष्ठितं⁽²⁾ तत्रा एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मशब्दवा[93b]द्या भवन्ति ।
 क्रियमाणं⁽³⁾ तत्रास्तु कुशलकर्मपथशब्दवाद्या भवन्ति । तदस्योक्तलक्षणस्य एते दश कुशलाः
 कर्मपथा निष्पत्तौ हेतुत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ॥ कथं पुनरत्र प्रकृति कर्मविभागे दश कुशलाः
 कर्मपथा इति । [Tib. 120a] उच्यते ।

वाग्विषयस्योऽविरतयो याद्याविज्ञातिसंज्ञिता

5

इत्यादिना वाग्विज्ञास्त्रयः कर्मपथा वाचिकाश्चतारो व्याख्याताः । चेतना चेत्यनेनागिच्या-
 व्यापादो⁽⁴⁾स्यदृष्ट्याख्यास्त्रयो मानसा व्याख्याताः । इत्येवं दशापि कुशलाः कर्मपथा यत्र
 व्याख्याताः ।

ते च पञ्चोदितस्य धर्मस्य निष्पत्तिहेतवो भवन्ति ॥ यस्य च धर्मस्य द्वयशब्दगन्ध-
 रसस्पर्शव्यलक्षणाः पञ्च कानगुणाः प्रेत्य चादृष्टे परलोक इत्यर्थः । इह चेतोऽल्लोक इत्यर्थः 10
 पालगुणभुव्यत इति ॥

एवं तावदेकानिकापि तैरितोपरिहारे वाणिनि सति तान्प्रत्यगो दोषमुदाहृत्या-
 तैरपरिहारे वर्षायत्त ग्राह्यः ।

1) *atha cā* est représenté par འདྲེན་པ་ གཅིག་ཏུ་ན

2) ཡོངས་སུ་མཐུན་གཏུགས་པའི་ རོ་བོ་ནི

3) དེ་བཞིན་པའི་ རོ་བོ་ནི

4) རྒྱལ་པ་མཁའ་ཐེན་པ་

5) བརྒྱལ་མེས་པ་མེད་པ་ རྒྱལ་ གཞིན་མེས་པ་མེད་པ་ རྒྱལ་ ཡོང་ནས་པ་མེད་པ་

देस'सु'व' = *anabhidhyā-aryūpāda samyagāśṭy-ūlhyā*, lecture correcte.

6) *Ms. etam tūrad elinalāyōr ākṣepapayārahāre.... āpṛety ajara do-*
ṣam udlāṣeya yāḥṣeyāḥ; . āpṛety... udlāṣeyāḥ. — Le tibétain traduit
kaṇṭh cū ākṣepāḥ.... གཅིག་གིས་ བཅུན་པའི་ ལན་ ལྷན་པ་ ཡིན་ རྒྱལ་ གཞིན་ནས་
གིས་ དེ་ལ་ རྒྱུ་ བཅོན་ནས་ བཅུན་པའི་ ལན་ གཞིན་ གཞིན་པའི་ཕྱིར་ རྒྱལ་པ་

वरुचश्च मरुत्तश्च दोषाः स्युःपि कल्पना ।

यद्येषा तेन नैवेद्या कल्पनात्रोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १२

- यदि वीज्राङ्कुरसाधर्म्येण चित्तसंताने शाद्यतोच्छेददर्शनद्वयदोषप्रसङ्गपरिहाराः स्यात् तदा वरुचश्च दोषाः संध्यावकुलेन मरुत्तश्च दृष्टादृष्टविरोधेन परमते प्राप्नुवन्ति ।
- 5 कथं कृत्वा । यदि हि वीजसंतानदृष्टात्तेन शालिवीजाच्छाल्यङ्कुरादि संतान एव प्रवर्तते न विजातोपः । शाल्यङ्कुरादि संतानाच्च शालिफलमेवोपवापते । न वित्त्वपलं भिन्नजातीय-
त्वात्⁽²⁾ । एवमिहापि कुशलाचितात्कुशलाचिता⁽³⁾ संतान एव स्यात्स[94a]मानवातीपित्वात्मा-
कुशलाव्याकृताचिता⁽⁴⁾ संतानो [Tib. 120b] विजातोपत्वात् । एवमकुशलाव्याकृतचित्ताद-
कुशलाव्याकृतचित्तसंतान एव स्यान्वा न्यो भिन्नजातोपत्वात् । कामरूपाव्यावचरानामत्र-
10 चित्तेभ्यः सदृशानमेव चित्तानां कामरूपाव्यावचरानामव्यावचरानामुत्पादः स्यान्न भिन्नजा-
तोपानां । मनुष्याचित्तान्मनुष्यचित्तमेव स्यान्न देवनात्कतिर्पगाभ्यन्यचित्तं । ततश्च यो देवः
स देव एव स्यान्नो मनुष्यः स मनुष्य एव स्यादित्यादि । ततश्चाकुशलमपि कुर्वतां देवम-
नुष्याणां गतिरिति निर्वाणबुद्धोन्निवृत्तपल्लवमोगादिवैचित्र्यं न स्यादपापयतनं च । इत्यते
धैतत्सर्वमिति ॥ एवं वरुचश्च मरुत्तश्च दोषा यस्माद्वीजसंतानसाधर्म्यकल्पनायां प्रतप्यन्ते
15 तस्मान्नैवेद्या कल्पनात्रोपपद्यते ॥

1) ग'ल'ते' मरुत्त'स' रै'र' ल'सु'र'ङ्क'। केश'स' लै'ङ्क'सै' मरुत्त'स' ल'सु'र'। रै'ङ्क'
म'स' र' मरुत्त'स' रै'। ल'रै'र' रै' ल'सु'र'स' म'पै'ङ्क'रै'॥

2) Un des caractères (lāla) du *prāṣṭhyasamutpāda* est de procéder tat-
sadṛṣṭānuprabandhataḥ (Çālistamba)

3) D'après le tibétain.

4) लु'र'रु'म'म'सु'ङ्क'स' — cette manque ici dans le tibétain comme dans
les Mas

5) Paris et Camb. *manuṣyāṇām rūgarī... nirarṇa°*; Calc. *rūgarirāga...*
ल'रै'स' र'स' लु'र'ङ्क'स' र'स' रै'ङ्क'स' र'स' लु'र'ङ्क'स' — Voir ci-dessous ad XVI 20

इमां पुनः प्रवक्ष्यामि कल्पनां यात्र योध्यते ।

बुद्धेः प्रत्येकबुद्धेश्चावकैश्चानुवर्णिता ॥ १३

का चात्तौ कल्पनेत्याह ।

पक्षे यथाऽविप्रणाशस्तद्वर्णमिव कर्म च ।

चतुर्विधो धातुतः स प्रकृत्या ऽव्याकृतश्च सः ॥ १४

इह कुशलं कर्म कृतं सङ्गतपादानन्तरमेव निरुध्यते न च तस्मिन्निरुद्धे फलाभाव-
प्रसङ्गः । यस्माद्यदेव [Tib. 121a] तत्त्वमोर्तिपद्यते तदैतस्य कर्मणो ऽविप्रणाशो नाम वि-
प्रपुक्तो धर्मः कर्तुः संताने समुपजायते ^(३)अपक्षस्थानीयः । तदेवं पक्षे यथा ऽविप्रणाशस्तथा
वेदितव्यः । यस्य चासाधविप्रणाशाख्यो धर्म उत्पद्यते । अणमिव तत्कर्म वेदितव्यं । यथा
च अणपत्तावस्थानात्प्रपुक्ते ऽपि धने धनिनो न धनशो भवति संवध्यत एव स काला- 10

1) अदस'कुश'इमस' दन' रन'कुश' दन' । कुश'अस'इमस'अस' अद' अकुश'स'
मो । अकुश'स' अद'अस' अद'स' अकुश'स' । दे' दे' रस'सु' अद'स'स'स' ॥

2) दस'कु' इ'अस' दे'अद'स' कु' । मे'अ' अस' दे' सु'अद' स'अद' । दे' दे'
अस'अस' इम'स'स' । दे' अस' रन'अद'स' अस'स'स' ॥ — Comm., par erreur,
chu-mi-za — दस' = témoin; कु' = mudrā, etc. — कु'अ'स' = to be fruitless
in any work or action — Mes dhātutaṣ ca; voir p. 318 e.

3) Mes. *avipranāśa* (= °ākhyo) nāma. — L'*avipranāśa* (P. W. das nicht
spurlose Vorübergehen) ressemble fort à l'*adrṣṭa* (apūṛva).

4) अकुश' म'अद'स'.

5) *ṣaṣattira*, manque dans P. W.

6) Mes. °*sthānād aprayukte*. — «Bien que l'argent soit prêté.....
(P. W., Harsac 147. 4). — सु'अ'स' = bhukte 'pi.

र्मप्रकाशोऽपि दर्शनमार्गेण न प्रकीर्षते । किं तु भाजनानामार्गेण वा⁽¹⁾ तस्य प्रकाशं भवति ।
धातुसमत्तिक्रमणप्रक्षेप⁽²⁾ एवेति वाशब्दे विरुत्पार्यः ॥ यतश्चैवमविप्रणाशः कर्मविनाशे
ऽपि न नश्यति । कर्मप्रकाशो ऽपि न प्रकीर्षते ।

तस्मादविप्रणाशेन ज्ञापते कर्मणां फलं⁽⁴⁾ ॥ १५

5 यदि पुनरप्यस्याविप्रणाशस्य कर्मणाः प्रकाशेन प्रकाशात्प्रकाशितः प्रकाशः स्यात्
कर्मणाद्य संक्रमेण कर्मणो विनाशेन कर्माक्षर[95a]संमुखोभावेन विनाशः स्यात्क्यो दोषः
स्यादिति । उच्यते ।

प्रकाशातः प्रक्षेपः स्यात्कर्मणः संक्रमेण वा ।

यदि दोषाः प्रसज्येत्तत्र कर्मवधादप्यः⁽⁸⁾ ॥ १६

10 यदि दर्शनमार्गेण पार्याग्निककर्मवदविप्रणाशः प्रकीर्षेत तदा कर्मणो [वि]नाश
एव स्यात् । कर्मविनाशाच्चार्याणामिष्टानिष्टकर्मफलविपाकः पूर्वकर्मफलहेतुको न स्यात् ।

1) = ལྟེན་ comme ci-dessous note 4.

2) རྒྱུ་ལྟེན་ ཡང་དག་པར་འདས་པས་ ལྟེན་ ལྟེན་པར་བྱ་བ་ ཡིན་ནོ།

3) *eva* est traduit par ལྟེན་ — Quand l'agent passe d'un *dhātu* dans un *dhātu* supérieur, la conséquence des actes anciens ne l'accompagne plus, mais ce passage suppose la *bhāvanā*

4) ལྟེན་པས་ ལྟེན་པ་ མ་ཡིན་ནོ། ལྟེན་པས་ ལྟེན་པ་ཉིད་ ལྟེན་ ཡིན། རོལ་
ལྟེན་ ལྟེན་མི་བ་པ་ཡིན། ལས་ཀྱི་ འཇམས་ལྟེན་ ལྟེན་པར་འགྱུར།

5) = ལྟེན་པ་.

6) Manque dans le tibétain — *l'armanah prahānatah?*

7) = འདོར་པ་.

8) གལ་ནེ་ ལྟེན་པས་ ལྟེན་པ་ རྟེན། ལས་ འཇམས་པ་ཡིས་ འཇམས་ འགྱུར་ན།
ནེ་ལ་ ལས་ འཇམས་ལ་ ཞོག་པ་མཐོང་། ལྟེན་རྒྱུ་ལྟེན་ ལས་པར་འགྱུར། = *l'armanah saniravama ca nasyeta*. — *Comm hpho ba yis.. h,igs-la 2079* . .